

1992 M. BIRŽELIO 14 D. REFERENDUMAS DĖL BUVUSIOS SSRS KARIUOMENĖS BESĄLYGIŠKO IR NEATIDĖLIOTINO IŠVEDIMO IŠ LIETUVOS RESPUBLIKOS TERITORIJOS 1992 METAIS IR ŽALOS LIETUVAI ATLYGINIMO KONSTITUCINĖJE GENEZĖJE

Juozas Žilys

Mykolas Romeris universiteto Teisės fakulteto
Konstitucinės teisės katedra
Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius, Lietuva
Telefonas (+370 5) 2714 546
Elektroninis paštas zilys@mail.tele2.lt

Pateikta 2011 m. vasario 15 d., parengta spausdinti 2011 m. birželio 8 d.

***Anotacija.** Straipsnyje siekiama atskleisti pagrindinius teisinius ir politinius veiksnius, kurie suponavo 1992 m. birželio 14 d. referendumo dėl buvusios SSRS kariuomenės besąlygiško ir neatidėliotino išvedimo iš Lietuvos Respublikos teritorijos ir žalos Lietuvai atlyginimo organizavimo ir pravedimo prielaidas. Konstatuojama, kad esminis veiksnys buvo Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo nuostatos dėl okupacinių ginkluotųjų pajėgų statuso ir kryptingo siekio garantuoti Lietuvos valstybės suverenitetą visoje jos teritorijoje bei konstitucinį saugumą. Kita aplinkybė, kuria rėmėsi referendumo organizatoriai, buvo Estijos Respublikos ir Latvijos Respublikos tautų, parlamentų ir vyriausybių pozicijos, kuriomis siekta derybų būdu užtikrinti kuo spartesnę kitos valstybės karinių dalinių grąžinimą į Rusijos teritorijoje esančias dislokacijos vietas. Retrospektyviai žvelgiant į 1991–1992 m. Lietuvos valstybės vidaus ir užsienio politikos reiškinius ir faktus, negalima nepastebėti, kad derybos su SSRS, o vėliau – su Rusijos Federacija vyko sudėtingoje politinėje aplinkoje. Lietuvai siekiant derybinio dinamizmo, kita šalis rasdavo įvairių pretekstų stabdyti dinamiškus veiksmus ir taip atitolinti pozityvius susitarimus. Atsižvelgiant į šią situaciją vyravo įsitikinimas, kad referendumas ir Tautos priimtas sprendimas paspartins derybas dėl svetimos valstybės ginkluotųjų pajėgų išvedimo. Straipsnyje*

atkreipiamas dėmesys į referendumo ir konstitucinio proceso rengiant Lietuvos Respublikos Konstituciją sąlyčius. Tuo metu, kai buvo inicijuojamas referendumas, jau buvo paskelbtas 1992 m. gegužės 23-osios referendumas dėl Lietuvos Respublikos Prezidento institucijos atkūrimo priimant atitinkamus įstatymus. Pasiūlymas šiuos du referendumus surengti viena dieną, t. y. gegužės 23-ąją, sustiprino politines priešpriešas dėl konstitucinės raidos kryptių. Konstituciniame diskurse paminėtina ir tai, kad parlamentinė polemika dėl referendumo buvo vienas iš faktorių priimant 1992 m. birželio 8 d. konstitucinio akto „Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į postsovietines Rytų sąjungas“ – Lietuvos Respublikos Konstitucijos sudedamosios dalies – nuostatą, kad Lietuvos Respublikos teritorijoje negali būti jokių Rusijos, Nepriklausomų Valstybių Sandraugos ar į ją įeinančių valstybių karinių bazių ir kariuomenės dalinių.

Reikšminiai žodžiai: Konstitucija, konstitucinis procesas, referendumas.

Įvadas: Sąjūdžio programinės nuostatos dėl svetimoms valstybėms ginkluotųjų pajėgų

Visų pirma pažymėtina tai, kad buvusios SSRS, o vėliau – Rusijos Federacijos ginkluotųjų pajėgų buvimo Lietuvos teritorijoje klausimas buvo susijęs su Ribentropo-Molotovo 1939 m. paktais, slaptaisiais protokolais bei jų padariniais Lietuvai. Taigi analizuojant 1992 m. birželio 14 d. referendumo politines teises prielaidas reikia atsižvelgti ne tik į svarbiausius 1992 m. politinius faktus, teisinę reikšmę turinčius įvykius, bet ir Atgimimo laikotarpiu visuotinai deklaruotus Tautos lūkesčius atkurti demokratinį valstybingumą. Visa tai formuluota Sąjūdžio dokumentuose ir atsispindėjo politiškai valinguose jo veiksmuose.

Štai Sąjūdžio bendrojoje programoje, kurioje skelbtos Sąjūdžio veiklos pagrindinės kryptys dėl visavertiško suvereniteto atkūrimo, sakyta, kad „(...) turi būti atgaivintos lietuviškų karinių dalinių tradicijų, tautinės karininkijos rengimo institucijos (...) piliečiams turi būti draudžiama dalyvauti tuose karo veiksmuose, kuriuos yra pasmerkusi SNO“¹. Sąjūdis buvo už tai, kad „(...) Lietuvos TSR nebūtų dislokuotas, saugomas ir gaminamas masinio naikinimo (branduolinis, cheminis ir kt.) ginklas, kad būtų laikomasi viešumo dėl Respublikoje dislokuotų karinių pajėgų“². Rezoliucijoje dėl suvereniteto sampratos skelbta, kad suvereniteto turinys neišsivaizduojamas be Lietuvos teisės savarankiškai organizuoti karinę tarnybą³, o Rezoliucijoje dėl teritorinių ginkluotųjų pajėgų Sąjūdis reikalavo, kad „(...) į naująją konstituciją siūlomas straipsnis apie Respublikos teritorines ginkluotąsias pajėgas būtų visiškai ir besąlygiškai vykdomas“⁴.

1 Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio bendroji programa. *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio steigiamasis suvažiavimas*. Vilnius: Mintis, 1990, p. 206.

2 *Ibid.*, p. 207

3 Sąjūdžio Steigiamojo Suvažiavimo rezoliucija „Dėl Lietuvos TSR suvereniteto sampratos“. *Ibid.*, p. 219.

4 Sąjūdžio Steigiamojo Suvažiavimo rezoliucija „Dėl Lietuvos TSR teritorinių ginkluotųjų pajėgų“. *Ibid.*, p. 231.

Konstatuotina, kad Sąjūdžio Steigiamojo suvažiavimo oficialiuose dokumentuose dar nebuvo formuluotos tiesiogiai išreikštos nuostatos dėl SSRS ginkluotųjų pajėgų statuso ir jų išvedimo iš Lietuvos teritorijos. Šis klausimas laipsniškai aktualizavosi politiniame procese įvertinus slaptuosius SSRS ir Vokietijos susitarimus 1939 m. ir jų pasekmes Lietuvos valstybingumui. Tai atskleidžia vėlesnių Sąjūdžio politinių dokumentų turinys. 1989 m. vasario 16 d. Sąjūdžio Seimo Deklaracijoje paskelbta, kad „(...) Sąjūdis žengs keliu į teisinį, politinį, ekonominį ir kultūrinį Lietuvos savarankiškumą, jos valstybinį suverenitetą, neapsiribodamas daliniais pasiekimais“⁵. Sąjūdis pasisakė už Lietuvos „(...) tradicinį neutralumo statusą demilitarizuotoje Europos zonoje“⁶. Netrukus Sąjūdžio Seimas pareiškė, kad okupacijos ir aneksijos padariniams panaikinti, be kitų politinių žingsnių, būtina „(...) paruošti Įstatymą dėl TSRS kariuomenės laikino buvimo Lietuvos teritorijoje sutartinių sąlygų; pradėti derybas su TSRS dėl jos kariuomenės palaipsnio išvedimo iš Lietuvos“⁷.

1989 m. vasarą, artėjant Molotovo-Ribentropo pakto pasirašymo 50 metų sukakčiai, Sąjūdžio iniciatyva pradėti rinkti žmonių parašai, kuriais turėjo būti išreikšta Lietuvos žmonių valia, kad SSRS, VFR, VDR vyriausybės paskelbtų šį pakta ir jų slaptuosius protokolus „neturinčiais juridinės galios nuo pat jų pasirašymo momento“ ir reikalauta, kad „(...) TSRS likviduotų Molotovo-Ribentropo pakto pasekmes – išvestų iš Pabaltijo valstybių savo okupacinę kariuomenę ir leistų šių valstybių tautoms pačioms nustatyti politinę-socialinę santvarką“. Visapusiškiau paaškindama parašų rinkimo politines aplinkybes, Sąjūdžio Seimo Taryba akcentavo tris konkrečius reikalavimus: „kad mūsų gyvenimo nebevairuotų prieš pusę amžiaus padaryti nusikalstami dviejų užkariautojų susitarimai; kad mūsų žemėje nebebūtų tų susitarimų vykdymo įrankio – okupacinės kariuomenės; kad lietuvių tautai būtų suteikta galimybė laisvai pareikšti valią dėl savo tolesnio likimo“⁸.

Konstatuodamas tai, kad 1940 m. birželio 14 d. SSRS vyriausybės ultimatas Lietuvos Respublikos Vyriausybei ir neriboto karinio kontingento įvedimas į Lietuvos Respubliką buvo agresijos aktas prieš suverenią valstybę, Sąjūdžio Seimas pareiškė: „Artėja diena, kai TSRS vyriausybė turės pripažinti okupacinį Lietuvos statusą ir jo panaikinimo būtinybę. Šiuo metu okupacinės armijos buvimas Lietuvoje apriboja galimybę laisvai apsispręsti, kokią socialinę ir politinę ateitį jie norės pasirinkti“⁹. Dokumente „Baltijos kelias“ buvo dar išsamiau atskleista istorinė įvykių seka, tragiškos pasekmės Lietuvai, o pasaulio demokratinė visuomenė paraginta pripažinti Baltijos valstybių aneksiją neteisėtu ir neteisingu aktu¹⁰.

5 1989 m. vasario 16 d. Sąjūdžio Seimo Deklaracija. *Lietuvos kelias*. 1. Vilnius: Viltis, 1989, p. 49.

6 *Ibid.*, p. 49.

7 1989 m. birželio 18 d. Sąjūdžio Seimo pareiškimas „Dėl Lietuvos valstybingumo atkūrimo raidos“. *Ibid.*, p. 55.

8 Žr. tekstą, po kuriuo buvo pasirašoma. *Ibid.*, p. 85. 1989 m. rugpjūčio 23 d. šiam tekstui savo parašais jau buvo pritarę 1 400 000 žmonių. Akcija tęsėsi, ir 1989 m. spalio 4 d. buvo pasirašę 1 576 569 žmonės.

9 1989 m. rugpjūčio 23 d. Sąjūdžio Seimo pareiškimas. *Ibid.*, p. 56, 57.

10 Dokumentas „Baltijos kelias“. *Ibid.*, p. 59, 60. Šį dokumentą 1989 m. rugpjūčio 12 d. priėmė Baltijos Taryba Cesyje, o 1989 m. rugpjūčio 23 d. patvirtino Sąjūdžio Seimas.

Sąjūdžio Seimo, Sąjūdžio Seimo Tarybos nusistatymas dėl politinio veikimo kryptį bei tikslų buvo koordinuojamas su Estijos Liaudies Fronto Įgaliotinių Taryba, Latvijos Liaudies Fronto Dūma. Šių politinių visuomeninių institucijų priimtoje Baltijos tautų teisių Deklaracijoje, be kitų nuostatų, paskelbta, kad „(...) Baltijos Asamblėja išreiškia savo tautų siekimą atgauti valstybinį suverenitetą neutraliame ir demilitarizuotame Baltijos ir Skandinavijos regione.“¹¹ Ši pozicija išreikšta ir Estijos, Latvijos Liaudies Frontų, ir Lietuvos Sąjūdžio Seimo atstovų kreipimesi į valstybių saugumo ir bendradarbiavimo Europoje pasitarimo dalyvių vadovus, JT Generalinį Sekretorių ir SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Pirmininką¹². Susitarime dėl bendrų tikslų ir bendradarbiavimo ketinimų taip pat pabrėžta, kad „(...) Susitariančios šalys laiko savo pareiga siekti laipsniško savo teritorijų demilitarizavimo“¹³, o kreipimesi į Liaudies deputatų suvažiavimą deklaruota apie būtinumą „(...) išformuoti sąjunginio pavaldumo kariuomenę ir specialios paskirties kariuomenę ir suformuoti nacionalinius teritorinius kariuomenės junginius (...) įvesti tokią tvarką, kad civilinės valdžios institutai kontroliuoja visą ginkluotųjų pajėgų veiklą, kad būtų panaikinta armijos keliami grėsmė civiliams gyventojams ir institutams“¹⁴.

Apibendrinant Sąjūdžio politines nuostatas ir veiksmus dėl SSRS ginkluotųjų pajėgų, dislokuotų Lietuvos teritorijoje, reikia konstatuoti, kad šios pozicijos ir nusistatymas, išreiškiantis lietuvių tautos konstitucinius lūkesčius, tolydziai reikšėsi vis konkretesniais reikalavimais ir šios fundamentaliosios problemos aktualizavimu tarptautinėje demokratinėje bendrijoje. Visa tai atsispindėjo Sąjūdžio rinkiminėje programoje¹⁵, kuria vadovavosi Sąjūdžio remti kandidatai į Aukščiausiosios Tarybos deputatus rinkiminės kompanijos metu, tiek ir nuo tada, kai pradėjo dirbti atkurtos Nepriklausomos Lietuvos parlamentas. Programoje deklaruoti pagrindiniai užsienio politikos principai, numatyti konkretūs politiniai teisiniai veiksmai sprendžiant okupacinės kariuomenės statuso ir jos išvedimo iš Lietuvos teritorijos klausimus. Svarbiausi uždaviniai buvo: panaikinti visas Lietuvos ir jos piliečių konstitucines prievoles Sovietų Sąjungai (tarp jų – ir prievolę tarnauti sovietinėje armijoje), tuo tikslu pakeisti Konstitucijos straipsnius; pradėti tarpvalstybines derybas su SSRS, kad sovietinės armijos statusas būtų pakeistas į užsienio kariuomenės statusą ir kad būtų nustatyti jos išvedimo iš Lietuvos teritorijos

11 1989 m. gegužės 14 d. Baltijos tautų teisių deklaracija. *Ibid.*, p. 89.

12 1989 m. gegužės 14 d. Estijos, Latvijos ir Lietuvos Liaudies Frontų atstovų kreipimasis į Valstybių saugumo ir bendradarbiavimo Europoje pasitarimo dalyvių vadovus, SNO Generalinį Sekretorių ir TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Pirmininką. *Ibid.*, p. 90.

13 1989 m. gegužės 14 d. susitarimas „Dėl bendrų tikslų ir bendradarbiavimo ketinimų“, kurį pasirašė Estijos Liaudies Fronto valdybos narys Edgar Savisaar, Latvijos Liaudies Fronto Pirmininkas Dainis Ivans, Lietuvos Sąjūdžio Seimo Tarybos Pirmininkas Vytautas Landsbergis. *Ibid.*, p. 93.

14 1989 m. gegužės 14 d. Estijos Liaudies Fronto Įgaliotinių Tarybos, Latvijos Liaudies Fronto Dūmos, Lietuvos Sąjūdžio Seimo kreipimasis į Liaudies deputatų suvažiavimą „Dėl valstybės karo prieš savo liaudį grėsmės“. *Ibid.*, p. 94.

15 Sąjūdžio rinkiminė programa. *Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*. Sud. D. Blažytė, V. Kašauskienė. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998, p. 333–349.

terminai ir sąlygos; remti Baltijos nebranduolinės zonos kūrimo idėją ir reikalauti nedelsiant išgabenti iš Lietuvos teritorijos branduolinių bei kitus masinio naikinimo ginklus. Konkrečios veiklos plane, be jau paminėtų veiksmų, Sąjūdis akcentavo, kad normalus valstybės funkcijų atkūrimas nebus garantuotas tol, kol SSRS kariuomenės statusas, jos išvedimo iš Lietuvos teritorijos terminai ir sąlygos nebus apibrėžti tarpvalstybinėmis sutartimis. Jau tada suformuluota pozicija, kad SSRS turi atlyginti lietuvių tautai genocido, tremties ir kolonializmo nuostolius.

Analizuojant 1992 m. birželio 14 d. referendumo teisinės, politinės prielaidas prasminga įvertinti ne tik Sąjūdžio, bet ir valdžios, egzistavusios iki 1990 m. kovo 11-osios, dokumentus ir veiksmus šiuo klausimu jau vien todėl, kad 1990 m. vasario 7 d. nutarimas „Dėl Vokietijos-TSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo“ paminėtas 1990 m. kovo 11 d. įstatyme „Dėl 1938 metų gegužės 12 dienos Lietuvos Konstitucijos galiojimo atstatymo“ kaip vienas iš politinių motyvų, argumentų siekiant atkurti pažeistas tautos teises, Lietuvos valstybės suverenitetą¹⁶. Reikia turėti galvoje ir tai, kad šie dokumentai buvo priimti spaudžiant Sąjūdžiui ir atitinkamu mastu iliustruoja to laikotarpio pagrindines politinio proceso aktualijas.

16 1989 m. gegužės 18 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Deklaracijoje „Apie Lietuvos valstybinį suverenitetą“ buvo konstatuota, kad 1940 m. Vokietijos-TSRS 1939 m. pakto ir papildomų slaptųjų protokolų pagrindu suvereni Lietuvos valstybė buvo prievarta neteisėtai prijungta prie Tarybų Sąjungos ir prarado politinį, ekonominį bei kultūrinį savarankiškumą. Nustatyta, kad Lietuvoje galioja tik jos Aukščiausiojoje Taryboje priimti arba patvirtinti įstatymai (žr.: *Lietuvos TSR ir Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1989, Nr. 15-167). Komisija, kuriai buvo pavesta iširti 1939 m. Vokietijos-TSRS sutartis ir jų pasekmes Lietuvai taip pat konstatavo, kad šios sutartys ir jų realizavimas nulėmė Lietuvos Respublikos suvereniteto ir nepriklausomybės praradimą, jos prievartinį prijungimą prie TSRS, taip pat tai, kad Raudonosios armijos įžengimas į Lietuvą 1940 m. birželio 15 d. buvo agresija (žr.: *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) tryliktosios sesijos, kuri vyko 1989 m. rugsėjo 22–23, rugsėjo 28–30 d. stenogramas*, p. 92–96). 1989 m. rugsėjo 29 d. nutarime „Dėl Lietuvos TSR piliečių karinės tarnybos“ tuometinė Aukščiausioji Taryba išreiškė savo poziciją dėl to, kad turi būti atkurti nacionaliniai kariniai junginiai, Lietuvos piliečiai turi turėti galimybę atlikti karinę tarnybą Lietuvoje arba Pabaltijo karinėje tarnyboje, o tiems, kurie atsisako tarnauti dėl sąžinės įsitikinimų – alternatyviąją tarnybą. Numatyti kiti administraciniai veiksmai karinės tarnybos atžvilgiu (žr.: *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1989, Nr. 29-375). 1989 m. lapkričio 4 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimu buvo sustabdytas TSRS teisės aktų, numatančių TSR kariškių aprūpinimo gyvenamosiomis patalpomis lengvatines sąlygas, galiojimas (žr.: *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1989, Nr. 32-439). Baigiantis LTSR Aukščiausiosios Tarybos kadencijai 1990 m. vasario 7 d. buvo priimtas nutarimas „Dėl 1939 metų Vokietijos-TSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo“, kuriuo pasmerkta agresija prieš Lietuvą, jos okupaciją ir aneksiją, įvertinti šie veiksmai kaip tarptautinis nusikaltimas ir pasiūlyta TSRS pradėti dvišales derybas dėl Lietuvos valstybės nepriklausomybės atstatymo (žr.: *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 8-182). Viename pastutiniųjų savo aktų – 1990 m. vasario 14 d. nutarime „Dėl TSRS ginkluotųjų pajėgų statuso Respublikoje ir Lietuvos TSR piliečių karinės tarnybos“ – Aukščiausioji Taryba konstatavo, kad TSRS ginkluotųjų pajėgų buvimas Lietuvos teritorijoje yra juridškai neapibrėžtas, nutarta sudaryti valstybinę komisiją, kuri turėjo parengti pasiūlymus dėl šių ginkluotųjų pajėgų statuso. Paskelbta, kad bet kokie šių karinių dalinių veiksmai, galintys trukdyti valstybinės valdžios ir valdymo organams vykdyti savo konstitucines funkcijas, bus vertinami kaip karinis kišimasis į Lietuvos vidaus reikalus. Tuometinis Lietuvos prokuroras buvo įpareigotas neperduoti TSRS karinei prokuratūrai baudžiamųjų bylų dėl piliečių, kurie tarnauja TSRS ginkluotosiose pajėgose ir dėl smurto prieš juos palieka karines dalis, be Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sutikimo (žr.: *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 8-194).

1. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos veiksmai įgyvendinant uždavinius, kylančius iš 1990 m. kovo 11-osios aktų konstitucinės esmės

SSRS kariuomenės klausimas 1990 m. kovo 11-osios aktų tekstuose tiesiogiai nors ir nebuvo formuluojamas, tačiau jis buvo savaime suprantamas kaip viena svarbiausiųjų politinių teisinių užduočių, kurių turės spręsti atkurtos Nepriklausomos Lietuvos Respublikos parlamentas, vadovaudamasis demokratinį valstybingumą atkuriančių teisės aktų dvasia ir jų konstitucine prigimtimi. Tokius žingsnius diktavo lietuvių tautos valia, pareikšta rinkimuose į Aukščiausiąją Tarybą, valstybės suvereniteto principų realizavimas politikoje ir atkuriamoje teisėje. Kovo 11-osios aktų turinys šiuo atžvilgiu buvo atskleidžiamas vėlesniuose Aukščiausiosios Tarybos teisės aktuose, politiniuose dokumentuose ir veiksmų sekoje reikalaujant apibrėžti okupacinės kariuomenės statusą ir nedelsiant pradėti derybas dėl jos išvedimo. Jau 1990 m. kovo 12 d. Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą, kuriame, remdamasi Lietuvos Respublikos Laikinoju Pagrindiniu Įstatymu, išaiškino, kad 1967 m. spalio 12 d. SSRS visuotinės karinės prievolės įstatymas Lietuvos Respublikos piliečių atžvilgiu negalioja¹⁷. Nustačius, kad visos valstybinės įmonės, įstaigos ir organizacijos pereina Lietuvos Respublikos jurisdikcijai¹⁸, konstituciškai buvo pagrįstas ir Aukščiausiosios Tarybos sprendimas nutraukti SSRS gynybos ministerijos karinių komisariatų, kaip svetimos valstybės įstaigų, esančių Lietuvos Respublikos teritorijoje, veiklą¹⁹.

Aukščiausiosios Tarybos kreipimesi į SSRS Aukščiausiosios Tarybos pirmininką konstatuojant, kad nuo 1940 m. birželio 15 d. SSRS ginkluotųjų pajėgų dalinių buvimas Lietuvos teritorijoje neturėjo ir neturi teisinio pagrindo, vadovaujantis tebegaliojančia 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos taikos sutartimi su Rusija, Aukščiausioji Taryba kvietė SSRS vyriausybę pritarti jos pasiūlymui artimiausiu ir abiem šalims palankiu metu pradėti derybas dėl karinių dalinių statuso, dislokavimo ir visiško išvedimo. Pareikšta, kad tol, kol šie klausimai nebus išspręsti, SSRS ginkluotosios pajėgos, vidaus, valstybės saugumo ir pasienio kariuomenė Respublikos teritorijoje neturėtų vykdyti manevrų, perdislokavimo ir didinti esamo kontingento²⁰.

1990 m. kovo 19 d. Aukščiausiosios Tarybos pareiškime akcentuota, kad SSRS armija įžengė į Lietuvą 1940 m. birželio 15 d. kaip SSRS agresijos įrankis ir okupuojanti jėga. Ligi šiol šie daliniai naudojami Lietuvos Respublikos teritorija, akvatorija bei

17 1990 m. kovo 12 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl 1967 m. spalio 12 d. TSRS visuotinės karinės prievolės įstatymo negaliojimo Lietuvos Respublikos teritorijoje“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 9-233.

18 1990 m. kovo 13 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl Lietuvos teritorijoje esančių sąjunginio ir sąjunginio-respublikinio pavaldumo įmonių, įstaigų ir organizacijų statuso“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 9-235.

19 1990 m. kovo 14 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl TSRS gynybos ministerijos karinių komisariatų, esančių Lietuvos Respublikos teritorijoje, veiklos nutraukimo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 9-242.

20 1990 m. kovo 13 d. Aukščiausiosios Tarybos kreipimasis į SSRS Aukščiausiosios Tarybos pirmininką. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 9-234.

oro erdve be reikiamų susitarimų su Respublikos Vyriausybe ir priminta, kad buvimas Lietuvoje, žalingas ekonominiu, ekologiniu, psichologiniu ir politiniu požiūriu, sudaro vyriausybės problemą, kuri turėtų būti sprendžiama²¹.

Okupacinės kariuomenės išvedimo iš Lietuvos Respublikos teritorijos klausimas buvo keliamas daugelyje kitų Aukščiausiosios Tarybos dokumentų, kuriais buvo kreipiamasi į Vakarų valstybių parlamentus, vyriausybes ir politikos veikėjus. Šis fundamentalus Lietuvos valstybės politikos tikslas atsispindėjo Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko, atkuriamos diplomatinės tarnybos veiksmuose, kuriais buvo įgyvendinamos Lietuvos parlamento suformuluotos politinės nuostatos dėl okupacinių ginkluotųjų pajėgų išvedimo iš Lietuvos. Aktualija buvo kryptingai keliami jau pirmuosiuose „konsultaciniuose pasitarimuose“ su SSRS politinės vadovybės, o vėliau – su Rusijos Federacijos atstovais. Kariuomenės statusas buvo vienas pagrindinių tarpvalstybinių derybų objektas tada, kai jos buvo inicijuojamos, ir tada, kai pradėta tartis dėl šių karinių dalinių statuso. Reikalavimas nedelsiant išvesti okupacinę kariuomenę iš Lietuvos Respublikos teritorijos buvo siejamas su SSRS armijos ir kariškių agresyviais veiksmais Lietuvoje, kai buvo imamasi smurto prieš pareigūnus, gyventojus, užgrobiami pastatai, blokuojama valstybės institucijų veikla.

1990 m. lapkričio 8 d. Aukščiausioji Taryba, primindama savo siekį „(...) atstatyti 1920–1939 m. turėtą neutralios valstybės statusą ir todėl reikalaujama išvesti iš Lietuvos teritorijos SSRS kariuomenę“, kreipėsi į šalis, pasirašančias sutartį dėl įprastinės ginkluotės Europoje sumažinimo, taip pat į visas Helsinkio proceso dalyves ir akcentavo, kad okupacinės SSRS pajėgos, „(...) kol jos dar dislokuojamos Lietuvoje, taip pat Latvijoje ir Estijoje, tarptautinėse sutartyse turi būti laikomos SSRS kariuomene, laikinai esančia Europos teritorijoje, už TSRS Sąjungos ribų“²².

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad 1990 m. kovo 11 d. atkūrus Nepriklausomą Lietuvos Respubliką, SSRS politinė vadovybė paskelbė ir vykdė ne tik ekonominę blokadą, bet ėmėsi brutalių politinių, karinių veiksmų Lietuvos valstybės, jos piliečių atžvilgiu. 1990 m. rudenį šie veiksmai įgijo atviros karinės agresijos pobūdį. Buvo užimami valstybės institucijų pastatai, kiti objektai. Agresijos kulminacija – 1991 m. sausio 13-oji, kai gindami Lietuvos televiziją, radiją, žuvo žmonės. Reali grėsmė buvo Lietuvos Respublikos Aukščiausiajai Tarybai, Vyriausybei. Tada dar akivaizdžiau buvo įsitikinta, kokius pavojus Lietuvos valstybei, Tautai kelia okupacinė kariuomenė. Aukščiausiosios Tarybos, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, Vyriausybės to laikotarpio politiniuose dokumentuose atsispindi ne tik bendrieji padėties vertinimai, bet ir formuluojami konkretūs tikslai ir uždaviniai. Štai 1991 m. sausio 28 d. pareiškime Aukščiausioji Taryba reikalavo nutraukti SSRS kariuomenės nusikaltimus, kreipėsi į pasaulio tautų bendriją, demokratinės valstybes ir Jungtines Tautas užkirsti kelią ginkluotai prievartai ir diktatūrai²³.

21 1990 m. kovo 19 d. Aukščiausiosios Tarybos pareiškimas „Dėl tarybinių ginkluotųjų pajėgų Lietuvoje statuso“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 9-255.

22 1990 m. lapkričio 8 d. Aukščiausiosios Tarybos kreipimasis į šalis – Europos saugumo ir bendradarbiavimo pasitarimo nars. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 33-794.

23 1991 m. sausio 28 d. Aukščiausiosios Tarybos pareiškimas „Dėl agresijos prieš Lietuvą plėtimo ir karinės diktatūros grėsmės TSR Sąjungoje“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1991, Nr. 4-114.

Greta reikalavimo išvesti okupacinę kariuomenę iš Lietuvos Respublikos teritorijos, akcentuotas klausimas dėl žalos Lietuvai atlyginimo. 1991 m. birželio 4 d. Aukščiausioji Taryba pavedė Vyriausybei pateikti Lietuvos Respublikos valstybinei delegacijai tarpvalstybinėms deryboms su SSR Sąjunga apskaičiavimus, kurie pagrindžia 1940–1991 m. SSRS padarytos žalos Lietuvos Respublikai ir jos gyventojams dydį. Aukščiausioji Taryba įpareigojo Valstybinę delegaciją oficialiai iškelti Sovietų Sąjungai klausimą dėl padarytos žalos atlyginimo²⁴.

Po muitininkų ir policininkų žudynių Medininkų poste 1991 m. liepos 31 d. naktį Aukščiausioji Taryba kreipėsi į visas pasaulio demokratines valstybes, prašydama imtis neatidėliotinų veiksmų, kad „(...) KGB ir visos kitos SSRS represinės struktūros būtų nedelsiant išvestos iš Lietuvos Respublikos teritorijos ir tuo pašalinta grėsmė taikai bei žmonių saugumui“²⁵. Aukščiausioji Taryba reikalavo, kad SSRS vyriausybė, prisimindama ankstesnius įsipareigojimus didinti pasitikėjimą tarp Lietuvos Respublikos ir Sovietų Sąjungos, „(...) tuoj pat pradėtų išvesti ir nedelsdama išvesti“ iš Lietuvos Respublikos teritorijos visas įvestas ar sukurtas Sovietų Sąjungos karines-represines struktūras: visus KGB organus ir padalinius, visus desantinius ir specialiosios paskirties dalinius, visus SSRS vidaus kariuomenės dalinius. Aukščiausioji Taryba įpareigojo Vyriausybę nedelsiant imtis veiksmų, kad šios ir kitos represinės struktūros būtų išformuotos ir jų veikla Lietuvoje nutraukta²⁶.

1991 m. rugpjūtyje kariniam pučui pralaimėjus Maskvoje ir tarptautinėje ir vidaus politinėje aplinkoje formuojantis iš esmės naujai situacijai Aukščiausioji Taryba dar labiau suaktyvino pastangas spręsti okupacinės kariuomenės klausimą. Lietuvos valstybės tarptautinis pripažinimas sudarė politines teises prielaidas valstybės institucijoms ryžtingiau kelti šią aktualiją visais tarptautinės politikos lygiais.

1991 m. rugpjūčio 27 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba pareikalavo iš Sovietų Sąjungos, kad ji suderintais su Lietuvos Respublika terminais visiškai išvestų SSRS sausumos kariuomenės, karinio jūrų laivyno, karinių oro pajėgų, raketinės ir visų kitų kariuomenės rūšių dalinius. Prašyta JAV, Jungtinės Didžiosios Britanijos, Šiaurės Airijos Karalystės bei Prancūzijos Respublikos vyriausybių ryžtingai paremti Lietuvos Respublikos reikalavimą²⁷.

Jungtinių Tautų Generalinėje Asamblėjoje 1991 m. rugsėjo 17 d., t. y. tada, kai Lietuvos Respublika buvo priimta šios Organizacijos nare, Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas V. Landsbergis kalbėjo: „(...) mes norime praplėsti

24 1991 m. birželio 4 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl 1940-1991 m. TSRS padarytos žalos Lietuvos Respublikai ir jos gyventojams atlyginimo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1991, Nr. 17-456.

25 1991 m. rugpjūčio 1 d. Aukščiausiosios Tarybos kreipimasis į visas pasaulio demokratines valstybes dėl TSRS represinių struktūrų išvedimo iš Lietuvos. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1991, Nr. 23-607.

26 1991 m. rugpjūčio 22 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl Sovietų Sąjungos karinių-represinių struktūrų Lietuvoje“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1991, Nr. 25-660.

27 1991 m. rugpjūčio 27 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl visiško SSRS ginkluotųjų pajėgų išvedimo iš Lietuvos Respublikos vykdymo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1991, Nr. 25-672.

nebranduolinės ir didelio pasitikėjimo zonas, todėl reikalaujame išvesti iš mūsų teritorijos visą joje neteisėtai esančią svetimą kariuomenę; mes neturime jokio priešiško ir neįsivaikiname keršto nė vienam kaimynui, mes norime sukurti demokratinę valstybę, kurioje visiems pakaks vietos ir bus apsaugota laisvė²⁸.

2. Baltijos Valstybių Tarybos pozicijos dėl SSR Sąjungos ginkluotųjų pajėgų statuso ir jų išvedimo iš Lietuvos Respublikos, Estijos Respublikos ir Latvijos Respublikos teritorijų

Lietuvos valstybės politinės nuostatos dėl SSRS kariuomenės besąlygiško ir neati-dėliotino išvedimo ir žalos atlyginimo buvo derinamos su Estijos ir Latvijos politinėmis vadovybėmis, deklaruotos Baltijos Valstybių Tarybos, Baltijos Asamblėjos politiniuose dokumentuose (pareiškimuose, kreipimuose, komunikatuose, rezoliucijose, spren-dimuose, susitarimuose, pranešimuose), Baltijos valstybių vadovų pareiškimuose, laišk-uose, komunikatuose ir kitokia juridine forma išreikštose politinėse nuostatose.

Dar 1990 m. gruodžio 1 d. Baltijos valstybių aukščiausiųjų tarybų pirmininkai kreipėsi į pasaulio šalių parlamentus kviesdamos prisidėti, kad būtų nustatyti suderinti ter-minai SSRS kariuomenei išvesti iš Lietuvos, Estijos ir Latvijos teritorijų, kartu užtikri-nant jos nesikišimą į Baltijos šalių reikalus²⁹ ir kad nebranduolinė Šiaurės Europos zona taip pat apimtų Lietuvos, Estijos ir Latvijos teritorijas²⁹. Kreipimesi į IV SSRS Liau-dies deputatų suvažiavimą pasisakyta prieš svetimos armijos buvimą Lietuvos, Estijos ir Latvijos respublikų teritorijose ir šių ginkluotųjų pajėgų kišimąsi į valstybių vidaus reikalus. Pirmininkai pareiškė, kad iki to laiko, kol kariuomenė bus visiškai išvesta, jos statusas, taip pat socialinis kariškių bei jų šeimų narių aprūpinimas turi būti nustatytas tarpvalstybiniais Baltijos šalių ir SSRS susitarimais³⁰.

1991 m. spalio 5 d. Baltijos Valstybių Taryba SSR Sąjungai primygtinai pasiūlė: nedelsiant išvesti SSRS kariuomenę iš Lietuvos, Estijos ir Latvijos ir pirmiausia – pra-dėti išvesti atominį ginklą ir puolamojo pobūdžio kariuomenę, panaikinti karinių apy-gardų struktūras Baltijos valstybių teritorijose; iki 1991 m. gruodžio 1 d. išvesti SSRS kariuomenę, taip pat panaikinti visas su šios kariuomenės buvimu susijusias struktūras Baltijos valstybių sostinėse Vilniuje, Taline ir Rygoje; su Baltijos valstybių suderintais trumpiausiais terminais išvesti iš Lietuvos, Estijos ir Latvijos teritorijų visų rūšių SSRS kariuomenės dalinius, taip pat išesti iš Baltijos valstybių teritorijose esančių karinių oro, jūrų ir jūrų pestininkų bazių; nedelsiant išspręsti kariškių ir jų šeimų, persikeliančių į SSRS teritoriją, socialinio aprūpinimo klausimus. Baltijos Valstybių Taryba kvietė

28 Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys. Nr. 4, p. 398.

29 *Išvien. Baltijos Valstybių Taryba. 1990–1992 m. dokumentai*. Vilnius, 1997, p. 41.

30 *Ibid.*, p. 43.

vakarų valstybes suteikti SSR Sąjungai finansinę pagalbą iš Baltijos šalių teritorijų išvedamos SSRS kariuomenės kariškių socialinėms problemoms spręsti³¹.

1992 m. sausio 5 d. Baltijos Valstybių Taryba kreipėsi į Nepriklausomų Valstybių Sandraugos narių vadovus ir ragino nedelsiant pradėti išvesti kariuomenę iš Rygos, Talino ir Vilniaus, taip pat apskritai iš Latvijos, Estijos ir Lietuvos, ku skubiau atšaukti iš Baltijos valstybių teritorijos savo piliečius, tarnaujančius buvusios SSRS ginkluotosios pajėgose ir neleisti siųsti savo piliečių atlikti karinės tarnybos Baltijos valstybių teritorijoje³². Baltijos Valstybių Taryba pareiškė, kad ji kategoriškai prieštarauja buvusios SSRS pasienio kariuomenės tolesniam buvimui nepriklausomų valstybių suvereniame teritorijoje, kuris trukdo įgyvendinti Lietuvos, Estijos ir Latvijos valstybinės sienos apsaugą pačių Baltijos valstybių jėgomis. Pažymėta, kad Lietuva, Estija ir Latvija reikalauja natūrinės kompensacijos už ginkluotę ir karinių jų armijų turta, Sovietų Sąjungos užgrobtą 1940 m., kuris reikalingas jų gynybiniam pajėgumui atkurti bei kompensacijos už kitokią žalą, kurią padarė buvusios SSRS kariuomenė Baltijos valstybių teritorijoje. Taryba taip pat pareiškė, kad ketinimas įkurdinti didelę dalį kariuomenės, išvedamos iš Vidurio ir Rytų Europos, prie pat Lietuvos, Estijos ir Latvijos sienų neatitinka tokios politikos, kuri padėtų stiprinti regioninį ir Europos saugumą, mažinti įtempimą ir kurti pasitikėjimo zonas³³.

1992 m. gegužės 31 d. Baltijos Asamblėja vėl kreipėsi į visus parlamentus ir tarp-parlamentines organizacijas, Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferenciją, kad valstybių vadovų pasitarimo Helsinkyje dokumentuose būtų suformuluoti šie principai: 1) valstybė – Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos narė – turi nedelsdama vykdyti kitos šalies – Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos narės – reikalavimus nedelsiant ir besąlygiškai išvesti savo kariuomenę iš šios teritorijos, priešingu atveju ji bus laikoma pažeidžiančia Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos principus; 2) valstybės – Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos dalyvės – laikys, kad kariuomenė, neteisėtai esanti kitos valstybės – Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos narės – teritorijoje kelia grėsmę regiono saugumui bei stabilumui, ir laikys šį regioną potencialaus konflikto regionu³⁴.

31 1991 m. spalio 5 d. *Baltijos Valstybių Tarybos pareiškimas. Išvien. Baltijos Valstybių Taryba. 1990–1992 m. dokumentai*. Vilnius, 1997, p. 67.

32 Lietuva buvo parengusi dokumento projektą „Dėl sovietų kariuomenės Baltijos valstybėse nebuvimo“, Latvija – „Dėl SSRS armijos išvedimo“. Lietuvos delegacija, vadovaujama V. Landsbergio, laikėsi nuomonės, kad sovietinės kariuomenės padėtis Baltijos valstybėse negali būti derybų objektu, jos buvimas nelegalus ir derybos tik legalizuotų SSRS armijos buvimą. Armijos išvedimas turi prasidėti nedelsiant ir testis ne ilgiau kaip iki metų pabaigos. Latvijos atstovų nuomone, sovietinės armijos statuso klausimas galėjo būti derybų objektu ir būtina nustatyti realų išvedimo terminą. A. Gorbunovas pasiūlė dvejus metus, G. Vagnorius – nustatyti visiško kariuomenės išvedimo terminą iki 1993 metų. Plačiau apie tai žr.: Arlauskaitė, I.; Kšanytė-Armstrong, R. *Okupacinė kariuomenė Lietuvoje*. Vilnius: Versus aureus, 2007, p. 222–234.

33 1992 m. kovo 16 d. Baltijos Valstybių Tarybos pareiškimas „Dėl buvusios SSRS kariuomenės išvedimo iš Lietuvos Respublikos, Estijos Respublikos ir Latvijos Respublikos. Išvien. *Baltijos Valstybių Taryba. 1990–1992 m. dokumentai*. Vilnius, 1997, p. 74, 75.

34 1992 m. gegužės 31 d. Baltijos Asamblėjos kreipimasis „Dėl Rusijos kariuomenės išvedimo iš Baltijos valstybių teritorijos“ (šį dokumentą pasirašė Baltijos Asamblėjos Prezidiumo pirmininkas A. Taurantas (Lietuva), Baltijos Asamblėjos Prezidiumo pirmininko pavaduotojas M. Budovskis (Latvija) ir Baltijos Asamblėjos Prezidiumo pirmininko pavaduotojas U. Nugis (Estija). *Ibid.*, p. 79.

Prieš pat įvyksiantį referendumą Lietuvoje 1992 m. birželio 14 d. Baltijos valstybių parlamentų vadovai dar kartą pabrėžė, kad Baltijos šalys, atgavusios nepriklausomybę po penkiasdešimt metų trukusios agresijos, negali pasiekti, kad iš jų teritorijų išeitų buvusi SSRS, o dabar Rusijos jurisdikcijoje esanti kariuomenė. Pirmininkai, išreikšdami savo atstovaujama valstybių valią, reikalavo kuo greičiau iš Baltijos valstybių išvesti visą Rusijos kariuomenę. Išvedimas turi prasidėti tuoj pat, o Vakarų šalių ekonominė pagalba Rusijos Federacijai turi būti siejama su Rusijos politiniu ir kariniu elgesiu Baltijos šalyse³⁵.

3. Referendumo prielaidos derybose dėl SSRS kariuomenės išvedimo iš Lietuvos Respublikos teritorijos

Vienas pirmųjų žingsnių pradėti derybas su SSR Sąjunga buvo Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. liepos 5 d. nutarimas, kuriuo nustatyta, kad „(...) joms iš Lietuvos pusės vadovauja jos Aukščiausioji Taryba“. Numatyta, kad būtina sudaryti Politinio teisinio ir diplomatinio pasirengimo komisiją, kuri parengtų Lietuvos Respublikos ir SSR Sąjungos savitarpio santykių principų projektą, sudarytų ekspertų ir specializuotas parlamentines-vyriausybines darbo grupes³⁶. Netrukus Aukščiausioji Taryba sudarė šią komisiją ir pavedė jai svarstyti pagrindines politines, teisines ir ekonomines derybų nuostatas, rengti atitinkamus dokumentus ir teikti juos tvirtinti Aukščiausiajai Tarybai³⁷. 1990 m. rugpjūčio 7 d. Aukščiausioji Taryba protokoliniu nutarimu pritarė Politinio, teisinio ir diplomatinio pasirengimo deryboms su TSR Sąjungos komisijos parengtomis derybų pagrindinėms nuostatomis ir tikslams³⁸ bei aprobavo Komisijos sudarytų parlamentinių-vyriausybinių ekspertų vadovus³⁹. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas patvirtino politinio, teisinio ir diplomatinio pasirengimo deryboms su TSRS specializuotas parlamentines-vyriausybines ekspertų grupes⁴⁰.

35 1992 m. birželio 13 d. Baltijos valstybių vadovų pareiškimas „Dėl Rusijos kariuomenės Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje“. *Ibid.*, p. 81, 82.

36 1990 m. liepos 5 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl pasirengimo tarpvalstybinėms deryboms su TSR Sąjunga“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 20-512.

37 1990 m. liepos 11 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl politinio, teisinio ir diplomatinio pasirengimo deryboms su TSR Sąjunga komisijos“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 21-523. Komisiją sudarė: B. Kuzmickas, P. Kūris, K. Lapinskas, K. Motieka, R. Ozolas, A. Rudys, A. Sakalas, A. Saudargas, G. Šerkšnys, G. Vagnorius. Tos pačios dienos nutarimu Aukščiausioji Taryba pavedė Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkui V. Landsbergiui ir Lietuvos Respublikos Ministrėi Pirmininkei K. Prunskienei pradėti formuoti Valstybinę delegaciją deryboms. Nutarta, kad delegacija atskiru nutarimu bus įgaliota pasirašyti protokolą dėl derybų pradžios, tikslų ir sąlygų, taip pat pradėti ir vesti derybas. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 21-524.

38 1990 m. rugpjūčio 7 d. Aukščiausiosios Tarybos protokolinis nutarimas „Dėl derybų tarp Lietuvos Respublikos ir TSR Sąjungos pagrindinių nuostatų ir tikslų“. *Dokumentų rinkinys*. Nr. 1, p. 322.

39 1990 m. rugpjūčio 7 d. Aukščiausiosios Tarybos protokolinis nutarimas „Dėl politinio, teisinio ir diplomatinio pasirengimo deryboms su TSR Sąjungos komisijos sudarytų parlamentinių-vyriausybinių ekspertų grupių vadovais“. *Dokumentų rinkinys*. Nr. 1, p. 322.

40 1990 m. rugpjūčio 8 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Dėl ekspertų grupių politiniam, teisiniu ir diplomatiniam pasirengimui deryboms su TSRS“. *Dokumentų rinkinys*. Nr. 1, p. 525.

Greta pasirengimo deryboms su SSR Sąjunga plėtėsi tarpvalstybiniai kontaktai su Rusijos Federacija po to, kai 1990 m. birželio 12 d. Rusijos Federacijos Pirmasis Liaudies deputatų suvažiavimas priėmė Deklaraciją dėl Rusijos valstybinio suvereniteto⁴¹. Atsiliepdama į Rusijos Federacijos pasiūlymą pradėti derybas Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba dar 1990 m. liepos 19 d. patvirtino parlamentinę vyriausybę delegaciją konsultacijoms su Rusijos Federacija ir pavedė Komisijai suderinti derybų principus, objektą ir sąlygas⁴². 1991 m. liepos 29 d. Maskvoje buvo pasirašyta Lietuvos Respublikos ir Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos sutartis dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų.

Sutartyje buvo numatyta, kad šalys pripažįsta viena kitą visateisiais tarptautinės teisės subjektais ir suvereniomis valstybėmis pagal jų valstybių statusą, įtvirtintą pamatiniuose aktuose, priimtuose Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos 1990 m. birželio 12 d. ir Lietuvos Respublikos – 1990 m. kovo 11 dieną. Abi valstybės įsipareigojo tarpusavio santykiuose nenaudoti jėgos ir grasinimo jėga, nesikišti į viena kitos vidaus reikalus, gerbti suverenitetą, teritorinį vientisumą ir sienų neliečiamybę pagal Saugumo ir bendradarbiavimo Europoje pasitarimo principus⁴³. Beje, po sudėtingų derybinių peripetijų Sutarties preambulėje buvo suformuluota nuostata, kad „(...) TSR Sąjungai pašalinus Lietuvos suverenitetą pažeidžiančias 1940 metų aneksijos pasekmes, bus sudarytos papildomos Aukštųjų Susitariančiųjų Šalių ir jų tautų tarpusavio pasitikėjimo sąlygos“. Taigi Sutartyje teisiškai buvo pripažintas Lietuvos aneksijos faktas, o kartu ir SSRS ginkluotųjų pajėgų vaidmuo aneksuojant Lietuvą.

Nors vykusioje parlamentinėje diskusijoje dėl Sutarties ratifikavimo buvo aktualizuota nemažai klausimų dėl jos nuostatų turinio (pilietybės santykių reguliavimo, pozicijos dėl Kaliningrado srities teisinio statuso ir kt.), tačiau esminiai polemikos objektai buvo keli principinio pobūdžio aspektai. Pirmasis buvo susijęs su tuo, kad Sutartyje nesiremiam 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos Taikos Sutartimi su Rusija, kurioje „Rusija be atodairių pripažįsta Lietuvos valstybės savarankiškumą ir nepriklausomybę su visomis iš tokio pripažinimo einančiomis juridinėmis pasekmėmis ir gera valia visiems amžiams atsisako nuo visų Rusijos suvereniteto teisių, kurių ji yra turėjusi lietuvių tautos ir jos teritorijos atžvilgiu“⁴⁴. Sutarties nepaminėjimą deputatai įvertino kaip Rusijos atsisakymą remti Lietuvą kovoje dėl Molotovo-Ribentropo pakto pasekmių panaikinimo,

41 Negalima nepastebėti, kad Deklaracijoje skelbiant apie Rusijos valstybinį suverenitetą, kuris apima visą Rusijos teritoriją, kartu buvo akcentuota, jog siekiama sukurti demokratinę teisinę valstybę atnaujintoje SSR Sąjungoje. Tai reiškė, kad Rusijos Federacija lieka SSR Sąjungos sudėtyje ir vienijasi su kitomis respublikomis naujos Sutarties pagrindu.

42 1990 m. liepos 19 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos ir Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos derybų“. *Dokumentų rinkinys*. Nr. 1, p. 226, 227.

43 Sutarties pasirašymu buvo realizuotas 1990 m. liepos 27 d. Lietuvos Respublikos, Estijos Respublikos, Latvijos Respublikos ir Rusijos Federacijos Socialistinės Respublikos aukščiausių tarybų pirmininkų susitikimo Jūrmaloje pasiektas susitarimas dėl būtinumo nedelsiant rengti dvišales politines teises sutartis, taip pat sutartis dėl ekonominių, mokslinių, techninių, prekybinių, socialinių, tarpnacionalinių, kultūrinių ir kitų santykių, taip pat pilietybės klausimais. Žr.: *Išvien. Baltijos Valstybių Taryba. 1990–1992 m. dokumentai*. Vilnius, 1997, p. 28.

44 *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis. Užsienio reikalų ministerijos leidinys*. Tomas I. 1919–1929. Kaunas: „Spindulio“ b-vės spaustuvė. 1930 Vytauto Didžiojo metai., p. 24–45.

o kartu ir dėl Lietuvos nepriklausomybės klausimo internacionalizavimo. Antrasis Sutarties turinio aspektas, dėl kurio abejota, buvo tas, kad Sutartyje nebuvo politinių teisi-
nių saugiklių, kurie pašalintų bet kokias prielaidas įtraukti Lietuvą į sąjungas ir sandraugas, gimstančias dar tada egzistavusios SSRS politinėje erdvėje. R. Ozolas teigė: „(...) Nepriklausomybę pagal 1 straipsnį interpretuojant tik kaip suverenitetą, kaip suverenių valstybių santykius, apibrėžiamus atitinkamai kovo 11 d. (iš Lietuvos pusės) ir birželio 12 d. (iš Rusijos pusės) dokumentais, nepriklausomybės turinys nebetenka istorinio konteksto ir gali būti interpretuojamas voliuntaristiškai netgi sutartį pasirašiusiųjų aukštųjų susitariančiųjų šalių atstovų“⁴⁵. Esminis Sutarties trūkumas, anot R. Ozolo, buvo tai, kad nėra punkto, nurodančio, jog „(...) mūsų santykiai su Rusija neveda į kaip nors atkurtos TSRS santykius ar jų sistemą“⁴⁶. Deputatas samprotavo: „Ir aš manyčiau, kad formalizavus kokiu nors būdu šią informaciją, pavyzdžiui, Aukščiausiosios Tarybos deklaracijos arba išaiškinimo (...) pavidalu, aš taip pat balsuočiau už šitą sutartį. Bet tai tikrai turi būti formalizuota atskiru nedideliu dokumentėliu.“⁴⁶

Tiek Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas, tiek ir kiti deputatai pritarė idėjai atitinkama teisine forma apibūdinti Lietuvos parlamento poziciją dėl potencialių pastangų kurti kokias nors politines valstybių bendrijas ir siekio įtraukti į jas Lietuvą. Priimant Aukščiausiosios Tarybos nutarimą dėl Sutarties ratifikavimo⁴⁷ pritarta, kad būtų rengiamas protokolinis nutarimas ar kitoks Lietuvos pozicijos paaiškinimas (protokolinė rezoliucija), kuris būtų adresuojamas ne tiek išorei, kiek vidaus politiniams tikslams.

1991 m. rugpjūčio 20 d. protokolinėje rezoliucijoje pabrėžta, kad šia Sutartimi projektuojami santykiai tarp Lietuvos ir Rusijos valstybių yra ir bus griežtai dvišaliai ir „jokiu atveju bei jokiu būdu“ nenumato šių valstybių ryšių vystymosi į Tarybų Sąjungą dabartiniu ar modifikuotu pavidalu. Pabrėžta, kad Sovietų Sąjunga šios sutarties atžvilgiu yra trečioji šalis ir šia nuostata buvo vadovaujama sierybose, rengiant ir pasirašant Sutartį. Protokolinė Rezoliucija buvo priimta kartu su Aukščiausiosios Tarybos nutarimu „Dėl Sutarties tarp Lietuvos Respublikos ir Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų ratifikavimo“⁴⁸.

SSRS kaip valstybinės struktūros žlugimas ir išnykimas iš politinio žemėlapio iš esmės pakeitė ir Lietuvos Respublikos užsienio politikos orientyrus bei uždavinius. Rusijai tapus SSRS teisių perėmėja, Lietuva intensyvino pastangas, kad būtų imtasi konkrečių veiksmų sprendžiant politinius, ekonominius, teisinius ir kitus klausimus, kurie buvo aktualūs Lietuvai. Esminė problema – buvusios SSRS ginkluotųjų pajėgų, kurios

45 *Stenogramos*. Nr. 38, p. 253.

46 *Stenogramos*. Nr. 38, p. 260.

47 1991 m. rugpjūčio 19 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl Sutarties tarp Lietuvos Respublikos ir Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų ratifikavimo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1991, Nr. 24-641.

48 1991 m. rugpjūčio 20 d. Aukščiausiosios Tarybos protokolinė rezoliucija „Dėl sutarties tarp Lietuvos Respublikos ir Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų“. *Dokumentų rinkinys*. Nr. 3., p. 387, 388.

perėjo į Rusijos jurisdikciją, išvedimas iš Lietuvos Respublikos teritorijos. Tai buvo strateginė Lietuvos užsienio politikos kryptis⁴⁹.

1992 m. sausio 17 d. Maskvoje įvyko Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos pirmininko V. Landsbergio ir Rusijos Federacijos Prezidento B. Jelcino darbinės derybos, aukščiausiojo lygio susitikimas. Tuo metu Rusijos parlamente jau buvo prasidėjęs 1991 m. liepos 29 d. Maskvoje pasirašytos Sutarties tarp Lietuvos Respublikos ir Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų ratifikavimo procedūros. Pagrindinis vykusių derybų klausimas buvo kariuomenės išvedimas. Dviejų šalių vadovai pasikeitė informacija kai kuriais klausimais dėl Lietuvos teritorijoje esančių buvusios SSR Sąjungos ginkluotųjų pajėgų dalių, kurie buvo apibūdinami kaip iš Lietuvos išvedama ir Rusijos Federacijos jurisdikcijai priklausanti kariuomenė, kurios veiksmai neturi prieštarauti įstatymams. Vadovai pareiškė, kad yra pasirengę skatinti šių dalių išvedimą remiantis susitarimu, kuris turi būti pasiektas per vieną mėnesį. Įsipareigota, kad šalys visapusiškai padės, kad kariuomenė būtų išvedama pagal nustatytą tvarką, pirmiausia iš sostinės Vilniaus⁵⁰.

1992 m. sausio 30 d. įvyko Lietuvos valstybinės derybų delegacijos susitikimas su Rusijos valstybine derybų delegacija, o vasario 12 d. ir vėliau vyko grupių ekspertų posėdžiai. Lietuvos derybininkai parengė pagrindinių keturių susitarimų projektus, o Rusijos pusė – alternatyvas. Šiose alternatyvose atsispindėjo priešinga Rusijos derybininkų pozicija. Štai Lietuvos derybininkai ir ekspertai laikė, kad derybų pagrindinis objektas yra visiškas kariuomenės išvedimas ir jos funkcionavimo ribojimas, o Rusijos pusė siūlė derybines formuluotes, kurios reiškė kariuomenės buvimo įteisinimą, jos laisves, pavyzdžiui, vykdant pratybas. Derybose vis labiau ryškėjo Rusijos delegacijos siekis pakeisti ne tik derybų objektą, bet ir subjektus. Tai reiškė, kad pagrindinį vaidmenį derybose turėtų vaidinti Rusijos kariškiai, kurie ir galėtų reikšti Rusijos poziciją dėl kariuomenės išvedimo prielaidų. Derybų metu vis labiau ryškėjo politiniai, kariniai ir ekonominiai Rusijos interesai Baltijos šalyse. Jie atsispindėjo derybininkų pozicijoje ir dokumentų projektuose⁵¹. 1992 m. balandžio 21 d. Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko pavaduotojas Č. V. Stankevičius konstatavo, kad „(...) derybose nėra jokios pažangos, nes jos tiesiog nevyksta dalykiškai, neįmanoma pasiekti susitarimų dėl to, kad šalių pozicijos yra skirtingos, o Rusijos ekspertų grupės nerodo jokių pastangų ieškoti sprendimų. Valstybinių delegacijų susitikimai atidėliojami ir aiškiai galima fiksuoti situaciją, kad yra pavojus, jog iki Helsinkio baigiamojo akto gali būti nepasiekta jokie susitarimo“⁵². Apie stringančias derybas, Rusijos elgesio dviprasmiškumą informaciją

49 V. Landsbergis Aukščiausiosios Tarybos 1992 m. sausio 16 d. posėdyje samprotavo: „Pagrindinis ir principinis klausimas yra buvusios Sovietų kariuomenės išvedimo kokio nors tarpinio ar laikino statuso, kuris, mano nuomone, turėtų būti išvedamos kariuomenės statusas (...) ne kokios nors laikinai esančios Lietuvos teritorijoje, bet būtent išvedamos“. Žr.: *Stenogramos*. Nr. 48, p. 120.

50 1992 m. sausio 17 d. Rusijos Federacijos Prezidento ir Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko susitikimo bendras komunikatas. *Dokumentų rinkinys*. Nr. 4, p. 410–412.

51 Plačiau apie tai žr.: Stankevičius, Č. V. *Derybos su Rusija dėl kariuomenės išvedimo iš Lietuvos*. Vilnius: Leidybos centras prie KAM, 2002; Stankevičius, Č. V. *Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių saugumo stiprinimas 1992–1994 m. ir ateities gairės*. Vilnius: Leidybos centras prie KAM, 1996.

52 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 98.

Aukščiausiajai Tarybai teikė deputatas A. A. Abišala (Derybų delegacijos vadovo Č. V. Stankevičiaus pavaduotojas), Krašto apsaugos ministras A. Butkevičius⁵³.

4. Referendumo iniciatyvos teisės pareiškimas politinėse teisinėse sankirtose

4.1. Deputatas V. Puplauskas 1992 m. balandžio 7 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje kreipėsi į deputatus Lietuvos krikščionių demokratų partijos valdybos vardu. Kreipimesi atkreiptas dėmesys į tai, kad Rusijos Federacija, nepaisydama Lietuvos pastangų ir reikalavimų, vilkina buvusios SSRS Sąjungos karinių dalinių išvedimą iš Lietuvos Respublikos teritorijos, nors ši kariuomenė, vadovaujantis tarptautinės teisės principais ir aktais, yra neteisėtai dislokuota Lietuvoje, ir tokiu būdu pažeidžiamos Lietuvos valstybės suverenios teisės. Lietuvos krikščionių demokratų partija ir jos valdyba formulavo savo poziciją taip, kad prieš Helsinkio baigiamąjį susitikimą reikia pasiūlyti tautai „(...) referendumu būdu parengti Lietuvos Respublikos oficialų reikalavimą išvesti visą okupacinę kariuomenę 1992 metais ir atlyginti aneksijos laikotarpiu Lietuvai ir jos žmonėms padarytą žalą“. Remdamasis krikščionių demokratų partijos valdybos įgaliojimu deputatas pateikė Aukščiausiosios Tarybos nutarimo projektą dėl referendumo šiuo klausimu paskelbimo 1992 m. gegužės 23-ąją⁵⁴.

Nuo tada pradėti rinkti Aukščiausiosios Tarybos deputatų parašai dėl referendumo paskelbimo. Tuo pat metu organizuota ir piliečių parašų rinkimų šiuo klausimu akcija. Pažymėtina, kad visuomenėje vis aktyviau buvo reiškiamas nepasitenkinimas, kad svetimos valstybės ginkluotųjų pajėgų daliniai, jų kariškiai pažeidžia Lietuvoje nustatytą teisinę tvarką, o radikaliųjų piliečių grupės savo veiksmais balansavo ties rimtesnių konfliktų ribomis.

Deputatų, inicijuojančių referendumą, sąrašas buvo įteiktas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui. Pirminiame nutarimo projekte dėl referendumo paskelbimo buvo nurodyta, kad šis referendumas turėtų vykti 1992 m. gegužės 23 d., tačiau aštrėjant polemikai dėl motyvų surengti referendumą tą pačią dieną su jau paskelbtuoju referendumu dėl Respublikos Prezidento institucijos atkūrimo, keli deputatai paskelbė, kad jie atšaukia savo parašus. Tokiu atveju trūko reikiamo deputatų skaičiaus. Siekiant kompromiso Prezidiumo nutarime siūlomo referendumo data nebeminėta priešus prie išvados, kad datos nustatymas yra ne Prezidiumo, o Aukščiausiosios Tarybos prerogatyva⁵⁵.

Apie inicijuojamą referendumą Aukščiausiosios Tarybos posėdyje pranešė Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas V. Landsbergis. Jis akcentavo, jog viena pagrindinių

53 *Stenogramos*. Nr. 57, p. 381–393.

54 *Stenogramos*. Nr. 53, p. 267, 268.

55 1992 m. balandžio 24 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos deputatų, teikiančių pasiūlymą paskelbti referendumą, parašų autentiškumo ir priklausymo deputatų korpusui patvirtinimo“. *Valstybės žinios*. 1992, Nr. 14-391. Peripetijos dėl deputatų parašų skaičiaus atsispindėjo Prezidiumo nutarimo teksto pastaboje apie tai, kad deputatai Romas Gudaitis ir Mykolas Arlauskas pasirašė už pasiūlymą surengti šį referendumą, kartu pareikšdami nuomonę dėl Aukščiausiosios Tarybos nutarimo projekto, kad jie nesutinka su ten siūloma data – 1992 m. gegužės 23 d.

paskatų organizuoti referendumą buvo ta, kad Rusija vilkina kariuomenės išvedimo klausimo sprendimą. Pirmininkas sakė: „Jeigu būtų priimtas visuotinu referendumu toks reikalavimas, kokį jūs žinote, nebūtų jokių pagundų priešiška mums jėgai susilaukti čia kokios nors lankstesnės Aukščiausiosios Tarybos ar patogesnio politinių jėgų išsidėstymo, arba realistiškesnio Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko (...) Priėmę tokį nepakeičiamą sprendimą referendumu, mes tikrai parodytume, kad nėra ko dėti vilčių į kokius nors frakcijų papildomus pasikeitimus Aukščiausiojoje Taryboje, į vyriausybių pasikeitimus. Galbūt neapsimokės nei ekonominis spaudimas (...)“⁵⁶. Apibūdinant išorines ir vidaus politines aplinkybes kalbėta, kad Lietuvai būtų labai naudinga aukščiausia teisine galia pareikšti, jog ginkluotosios pajėgos turi būti išvestos nedelsiant, t. y. 1992 metais.

Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko pavaduotojas Č. V. Stankevičius taip pat pabrėžė, kad Vyriausybė ir Lietuvos derybų delegacija neapsieis be tautos sprendimo, kuriuo būtų privalu remtis derybų delegacijai, Vyriausybei, oponentams, derybų partneriams, taip pat Helsinkio proceso dalyviams. Pirmininko pavaduotojas samprotavo, kad „(...) referendumu išreikšta Lietuvos tautos valia padėtų pažangiai ir draugiškai mums Rusijos Vyriausybei, nes jinai turėtų aiškius argumentus ir galėtų atmesti visokius prasimanymus, kuriuos reakcingos politinės jėgos Rusijoje skleidžia ir naudoja kaip argumentaciją, kad tai yra ne tautos valia, kad tai yra reikalavimai, kurie yra ekstremistų ar nerealistų keliami, ir kad kariuomenės buvimas čia nekelia jokių pavojų“⁵⁷.

Iniciatyvą skelbti referendumą rėmė Aukščiausiosios Tarybos Jungtinė Sąjūdžio, Sąjūdžio Santaros, Reorganizuotos tautininkų deputatų frakcijos. Būta ir radikalių pareiškimų. Deputatas P. Varanauskas apkaltino visus, kurie abejojo ar prieštaravo referendumui tuo, kad jie ragina nepasitikėti laisva, apsisprendusia tauta: „(...) Akivaizdu, kad yra jėgų, kurios nenori, kad iš Lietuvos būtų išvesta imperinė kariuomenė, (...) teigiamai žiūrinčių į paminėtą kariuomenę“⁵⁸.

Apibendrintus argumentus dėl referendumo tikslingumo galima apibūdinti keliomis vienijančiomis nuostatomis: 1) vadovaujantis konstituciškai nekvestionuojama nuostata, kad referendumas yra aukščiausia tautos valios ir galių raiškos forma, buvo tikimasi, kad tokiu būdu pareiškus Lietuvos poziciją dėl Rusijos jurisdikcijoje esančių karinių formuočių išvedimo, tai būtų išpūdingas faktorius, kuriuo būtų remiamasi derybose su Rusijos Federacija. Tokiu atveju neliktų galimybių įvairiai interpretuoti Lietuvos valstybės veiksmų svetimos kariuomenės statuso ir jos išvedimo neišvengiamumo atžvilgiu; 2) referendumas būtų veiksminga Lietuvos valstybės užsienio politikos įgyvendinimo priemonė rengiantis Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijai ir kai liko nedaug laiko pareikšti savo nusistatymą ir pasiūlymus dėl rengiamų dokumentų projektų; 3) pareiškus tautos valią referendume, Lietuvos valstybinė delegacija derybose su Rusijos Federacija būtų apginkluota veiksminga juridine priemone reikalauti žalos Lietuvai bei jos žmonėms, kurią padarė svetima kariuomenė sunaikinant 1918–1940 m. Lietuvos

56 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 100, 101.

57 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 99.

58 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 183.

kariuomenės turtą ir ginkluotę, žalą gamtinei aplinkai, valstybės ir jos piliečių turtui, taip pat žalą, kurią patyrė asmenys, priverstinai pašaukti atlikti tarnybą SSRS ginkluotoseiose pajėgose, atlyginimo

4.2. Akcentuotina tai, kad Aukščiausiojoje Taryboje nebuvo deputatų grupių ar frakcijų, kurios būtų pripažinusios, jog buvusios SSRS ginkluotųjų pajėgų buvimas Lietuvos Respublikos teritorijoje yra teisėtas ir kad šie daliniai neturi būti besąlygiškai išvesti. Tačiau parlamentinė diskusija dėl referendumo parodė, kad išsiskiria nuomonės dėl to, kokiomis politinėmis, teisinėmis, diplomatinėmis priemonėmis galima ir būtina pasinaudoti sprendžiant šią aktualiją ir taip realizuoti Lietuvos konstitucingumo raidos ir konstitucinio saugumo užtikrinimo strateginį uždavinį, pašalinti grėsmes valstybės suvereniteto visavertiškumui.

Pagrindiniai oponentai dėl referendumo surengimo buvo Aukščiausiosios Tarybos deputatai, priklausę Centro, LDDP ir Tautos pažangos frakcijoms. Šiose frakcijose vyravo nuomonė, kad šiuo klausimu reikėtų ne referendumo, bet priimti atitinkamą Aukščiausiosios Tarybos dokumentą. Deputatai, matydami ir tokį kelią sprendžiant buvusios SSRS kariuomenės problemą, taip pat rinko parašus patvirtindami: „Mes, žemiau pasirašę Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos deputatai, išreiškdami savo rinkėjų priesakus, pasisakėme už tai, kad buvusios Tarybų Sąjungos kariuomenė būtų dar šiais metais išvesta iš Lietuvos teritorijos.“ Rengtas ir atitinkamas Aukščiausiosios Tarybos nutarimo projektas. Deputatas J. Tamulis buvo įsitikinęs, kad Aukščiausiosios Tarybos aktas, kurį paremtų visi Aukščiausiosios Tarybos deputatai, būtų ne kiek ne mažiau veiksminga priemonė spaudžiant Rusijos Federaciją išvesti kariuomenę. Deputatas kėlė klausimą dėl politinių pasekmių tuo atveju, kai, referendume priėmus nuostatą dėl besąlygiško kariuomenės išvedimo 1992 m., ji nebus įgyvendinta⁵⁹. Deputatas R. Paulauskas nors ir išvelgė tokio referendumo pozityvius bruožus, pavyzdžiui, jo poveikį Helsinkio procesui, tačiau buvo įsitikinęs, kad reikalavimas, jog rinkėjai pasakytų „už“ ar „prieš“, galėjo suponuoti prielaidas vertinimams, kad kai kas abejoja dėl Lietuvos pozicijos šiuo klausimu. Deputatas retoriškai klausė, kas atsitiks, jei nemaža dalis rinkėjų iš viso nedalyvaus referendume, samprotavo, kad šios aktualijos sprendimo būdai derintini su Estija ir Latvija⁶⁰. Deputatai V. P. Andriukaitis, K. Prunskienė teigė, kad Aukščiausiosios Tarybos nuostatos dėl Rusijos kariuomenės išvedimo patvirtinimas būtų ne menkesnės politinės reikšmės negu referendumas⁶¹. Deputatas E. Klumbys, atstovaudamas Tautos pažangos frakcijai ir išreiškdamas jos nuostatas dėl referendumo, priminė, kad Lietuvos žmonės 1989 m. jau pareiškė savo nuostatas dėl okupacinės kariuomenės išvedimo. Daugiau kaip 90 proc. Lietuvos gyventojų dalyvaudami 1991 m. vasario 9 d. visuotinėje apklausoje (plebiscite), pasisakė už Lietuvos Respublikos nepriklausomybę⁶². Deputatas N. Medvedevas paskelbė Sąjūdžio centro frakcijos pareiškimą, kuriame

59 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 109, 110.

60 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 112, 113.

61 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 182.

62 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 187. Beje, Tautos pažangos frakcija buvo parengusi Aukščiausiosios Tarybos nutarimo projektą, kuris, įklimpus į polemiką dėl referendumo paskelbimo, taip ir nebuvo oficialiai pristatytas Aukščiausiosios Tarybos deputatams.

reikalavo atsakymo iš Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko, Ministro pirmininko ir Užsienio reikalų ministro dėl esminių klausimų, susijusių su užsienio ir vidaus politikos aktualijomis⁶³.

Tautos pažangos frakcijos deputatų poziciją dėl referendumo apibendrintai asmeniame pareiškime išreiškė deputatas A. Taurantas⁶⁴. Nepritarimą referendumui grindė potencialiais šios akcijos politiniais pavojais. Viena iš jų buvo ta, kad ši politinio poveikio priemonė, adresuojama Helsinkio konferencijai, turi būti labai išpūdinga dalyvavusių žmonių skaičium ir balsavimo rezultatais, nes tik santykinai teigiamas balsavimas leistų įvairiai traktuoti referendumo rezultatus ir panaudoti juos sau naudingose interpretacijose.

Vienas iš argumentų prieš referendumo organizavimą buvo nuogąstavimas dėl jo rezultatų kai kuriuose „neramiuose“ Lietuvos regionuose – Vilniaus krašte, Visaginė, iš dalies – Klaipėdoje, kur buvo susitelkusios „autonominių“ grupės, pasisakančios prieš Lietuvos nepriklausomybę, o kartu ir prieš buvusios SSRS kariuomenės išvedimą iš Lietuvos Respublikos teritorijos. Ši problemos aspektą pastebėjo deputatas K. Antanavičius⁶⁵.

Referendumo organizavimo iniciatyvai oponavusiųjų argumentus apibendrintai galima apibūdinti taip: 1) Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos nuostatos dėl buvusios SSRS kariuomenės, kuri perėjo į Rusijos Federacijos jurisdikciją, jau ne kartą buvo suformuluotos parlamento dokumentuose. Šiuo klausimu poziciją išreiškė ir Lietuvos žmonės 1989 m., kai daugiau nei 1,5 milijono pasirašė už reikalavimą išvesti iš Lietuvos Respublikos teritorijos okupacinę kariuomenę; 2) nors ir buvo pripažįstama, kad referendumas gali suvaidinti pozityvų vaidmenį rengiantis Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijai, tačiau Lietuvos valstybės nuostatos galėtų būti išreikštos ir kitomis teisinėmis politinėmis formomis, pavyzdžiui, atitinkamu Aukščiausiosios Tarybos dokumentu⁶⁶; 3) referendumo organizavimas gali būti nepalankiai vertinamas Estijos ir Latvijos tautose ir politinėse vadovybėse, nes gali būti keliamas klausimas, kad tokie referendumai turėtų būti organizuojami ir ten, nors Estijos ir Latvijos vidaus politinės sąlygos buvo gerokai sudėtingesnės nei Lietuvoje; 4) atsižvelgiant į Lietuvos žmonių politinio aktyvumo mažėjimo tendenciją, nuogąstauta, kad referendume dalyvaus mažiau, nei tikimasi, žmonių, o tai būtų negatyvus reiškinys, kuriuo pasinaudotų visi, kurie nesuinteresuoti kuo skubiau iš Lietuvos Respublikos teritorijos išvesti buvusios SSRS kariuomenę. Tokie referendumo rezultatai gali būti įvairiai vertinami ir Vakarų valstybėse artėjant Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijai bei rengiant baigiamuosius dokumentus; 5) vienas iš negatyvių referendumo aspektų galėjo būti

63 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 230, 231.

64 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 107, 108.

65 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 107, 108.

66 Reikėtų pažymėti, kad nors Aukščiausiojoje Taryboje ir buvo atsisakyta eiti šiuo keliu, tačiau tokia pozicija buvo suformuluota 1992 m. birželio 8 d. konstituciniame akte „Dėl Lietuvos Respublikos neįsijungimo į posovietines rytų sąjungas“, kuriame deklaruota, kad „Lietuvos Respublikos teritorijoje negali būti jokių Rusijos, Nepriklausomų Valstybių Sandraugos ar į ją įeinančių valstybių karinių bazių ir kariuomenės dalių“. Landsbergis, V. *Sunki laisvė. 1991 m. rudenio–1992 m. rudenio. III knyga. Išvesti Rusijos kariuomenę. Atvirame pasaulyje. Lyg ir godos*. Vilnius: Vaga, 2000, p. 240.

ir tas, kad kai kuriuose Lietuvos regionuose, pavyzdžiui, Pietryčių Lietuvoje, referendumo rezultatai iš viso galėjo būti neprognozuojami ir tai provokuotų dar sudėtingesnes politines problemas; 6) vienas svarbiausių motyvų pasisakant prieš referendumą buvo tas, kad, pasak referendumo priešininkų, šios politinės akcijos iniciatorių tikslas yra „gelbėti“ jau paskelbtą 1992 m. gegužės 23 d. referendumą dėl Respublikos Prezidento institucijos atkūrimo ir abejojant jo teigiamais rezultatais.

Politinė situacija visuomenėje ir Aukščiausiojoje Taryboje vis labiau kaito, nesutarimai aštrėjo. Diskusijų dėl referendumo paskelbimo peripetijos įgijo tokį mastą, kai polemikos objektas, t. y. Rusijos kariuomenės išvedimo klausimas, tartum blėso kitų teisinių ir politinių klausimų kontekste. Tiek referendumo priešininkai, tiek ir neutralios pozicijos besilaikantys deputatai suvokė, kad ši priešprieša ir jos tolesnis eskalavimas jau tampa ne tik vidaus politine problema, bet ir Lietuvos užsienio politikos vertinimo aktualija.

Suvokdama šias neigiamas pasekmes, keitė pozicijas ir ta deputatų dalis, kuri prieštaravo referendumui. Štai deputatas A. Ambrazevičius sakė, kad „(...) sukėlus tiek šurmulio, jau nebeįmanoma to referendumo nedaryti. Nes dabar bet koks mūsų kitoks sprendimas būtų vėl, ko ir tikėjosi, man atrodo, šio renginio iniciatoriai, kortos Maskvos rankose. Nes jeigu mes nepaskelbsime referendumo, kai Lietuvoje tiek sukėlė triukšmo prezidentininkai – Maskva jau dabar turi kortą kovoje prieš mus.“⁶⁷

Panašiai samprotavo ir deputatas V. P. Plečkaitis sakydamas, kad yra svarių argumentų prieš tokį referendumą, tačiau jeigu tai padės spręsti Rusijos kariuomenės išvedimo iš Lietuvos problemą, šį referendumą reikia surengti, ir tai bus imperatyvus tautos pavedimas parlamentui, Vyriausybei imtis žingsnių intensyvinant derybas su Rusijos Federacija dėl kariuomenės išvedimo⁶⁸.

5. Referendumo datos klausimas politinių kovų panoramoje

Kaip jau minėjome prieš tai, Aukščiausiosios Tarybos deputatai ir jų frakcijos, atstovaujančios dešiniajai politinei orientacijai, siekė, kad šis referendumas būtų surengtas 1992 m. gegužės 23-iają, t. y. tą pačią dieną, kai turėjo būti vykdomas jau paskelbtas referendumas dėl Lietuvos Respublikos Prezidento institucijos atkūrimo priimant atitinkamus įstatymus. Pagrindiniai oficialūs motyvai surengti referendumą gegužės 23-iają buvo šie: 1) pasiekti, kad Tautos sprendimas būtų priimtas dar iki Helsinkio proceso baigiamųjų aktų rengimo pabaigos, t. y. kad Lietuva dokumentų rengimo metu galėtų remtis Tautos patvirtinta nuostata dėl svetimos kariuomenės neteisėto buvimo Lietuvos Respublikos teritorijoje ir jos besąlygiško išvedimo; 2) rengiant referendumus vieną dieną būtų sutaupyti materialiniai finansiniai ištekliai, kurie turėjo būti skiriami šiems renginiams.

67 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 183, 184.

68 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 186.

Pasipriešinimas sugretinti referendumus vieną dieną iškilo jau 1992 m. balandžio 20 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo posėdyje pradėjus svarstyti deputatų pasiūlymus dėl referendumo, kai Tautos pažangos frakcijos atstovai pareiškė, kad prieštarautų tokiam pasiūlymui. Politinių batalijų objektu tapo ne tiek principinis referendumo surengimo, kiek jo datos klausimas. Centro, Lenkų, Liberalų, LDDP, Tautos pažangos frakcijos priekaištavo referendumo iniciatoriams, kad jie siekia savanaudiškų politinių tikslų – užtikrinti maksimalų piliečių dalyvavimą referendumuose ir tokiu būdu pasiekti teigiamą balsavimą dėl Prezidento institucijos atkūrimo Laikinojo Pagrindinio įstatymo formate nelaukiant Lietuvos Respublikos Konstitucijos priėmimo. Parlamentinėje polemikoje vis akivaizdžiau ryškėjo, kad dėmės dėl referendumo datos nebus, o frakcijų bendradarbiavimas šiuo klausimu nebeįmanomas. Parlamentinės diskusijos vyko abipusių įtarinėjimų ir kaltinimų fone.

1992 m. balandžio 21 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje Tautos pažangos frakcijos deputatai R. Paulauskas⁶⁹, A. Ambrazevičius⁷⁰ ir kiti pasiūlė surengti referendumą dėl buvusios SSRS kariuomenės išvedimo ne gegužės 23-iają, bet birželio 14-ąją. Buvęs Ministras Pirmininkas deputatas A. Šimėnas samprotavo, kad referendumas dėl kariuomenės išvedimo galėtų būti vykdomas kartu su Seimo rinkimais. Deputatas buvo įsitikinęs, kad tokiu būdu galima sušvelninti politinių sankirtų padarinius, konstruktyviau spręsti visuomenės ir valstybės raidos ekonominius, socialinius uždavinius⁷¹. Deputatas V. Plečkaitis, prieštaraudamas dviejų referendumų surengimui vieną dieną, siūlė dar kitą variantą – referendumą organizuoti gegužės 10-ąją⁷².

Balsavimas dėl referendumo paskelbimo datos buvo komplikuoatas⁷³. Viena kitai oponuojančios deputatų grupės optimaliai panaudojo reglamentines galimybes ir procedūrų taisyklių interpretacijas siekdamas realizuoti užsibrėžtas politinio veikimo gaires. 1992 m. balandžio 27 d., pagaliau esant „didžiajam kvorumui“, buvo balsuojama dėl referendumo datos. Aukščiausiosios Tarybos posėdžiui vadovavęs E. Gentvilas (Aukščiausiosios Tarybos seniūnas) pranešė, kad buvo tariamasi su deputatais, kokį balsavimo būdą pasirinkti. Daugumos nuomonė buvo tokia, kad vardan tikslesnio balsavimo rezultatų fiksavimo, geriausias būdas – balsavimas atsistojus. Tokia anksčiau egzistavusi neordinarinė reglamentinė forma priimti sprendimus suponavo galimybes ne tik tiksliai suskaičiuoti balsus, bet ir savotiškai pareikšti deputato asmeninę atsakomybę dėl savo apsisprendimo. Už tai, kad referendumas įvyktų gegužės 23-iają, atsistoję balsavo 52 deputatai, o už tai, kad birželio 14-ąją – 58 deputatai⁷⁴.

Išsprendus klausimą dėl referendumo datos, pereita prie nutarimo dėl referendumo paskelbimo priėmimo. Liberalų frakcija (deputatas J. Tamulis) pareikalavo vardinio

69 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 112.

70 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 116.

71 *Stenogramos*. Nr. 57, p. 376.

72 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 186.

73 1992 m. balandžio 23 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje alternatyviai balsuojant dėl referendumo datos už gegužės 23-iają pasisakė 51 deputatas, o už birželio 14-ąją – 12 deputatų. 15 deputatų balsavime nedalyvavo. Centro frakcija pareikalavo perbalsuoti tada, kai bus vadinamasis „didysis kvorumas“. *Stenogramos*. Nr. 55, p. 214, 215.

74 *Stenogramos*. Nr. 55, p. 235.

balsavimo (vardinio balsavimo kortelėmis). Balsavime dalyvavo 110 Aukščiausiosios Tarybos deputatų. 107 deputatai balsavo už nutarimą, 1 – prieš, 2 – susilaikė⁷⁵.

Referendumo paskelbimą lydėjo ir kiti Aukščiausiosios Tarybos bei jos Prezidiumo veiksmai. 1992 m. birželio 3 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, suprasdamas didėjančią Lietuvoje politinę įtampą ir visuomenės rūpestį tiek dėl vidinės konfrontacijos, tiek dėl pavojų keliančių Rusijos kariuomenės veiksmų, siekdamas mažinti įtampą ir stabilizuoti padėtį, griežtai pasisakė prieš kurstančias ar tyčia Lietuvos tautybes priešinančias publikacijas laikraščiuose ir kitokius viešus išpuolius. Pastebėta, kad tuo mėginama sukelti piliečių tarpusavio nepasitikėjimą, nuteikti juos prieš bendrus siekius, ypač artėjant referendumui⁷⁶.

Prognozės, kad referendume gali neaktyviai dalyvauti Lietuvos Respublikos piliečiai, nepasitvirtino. Referendume dalyvavo 1 931 278 rinkėjai, arba 70,05 proc. nuo visų rinkėjų. Už SSRS kariuomenės išvedimą iš Lietuvos Respublikos teritorijos balsavo 1 751 026 piliečiai, arba 68,95 proc. nuo bendro rinkėjų skaičiaus, o nuo dalyvavusių balsavime – 90,67 proc. Nepritariančių šios kariuomenės išvedimui nuo bendro rinkėjų skaičiaus buvo 5,51 proc., o nuo dalyvavusių balsavime – 7,25 proc.

Atsižvelgdama į šiuos balsavimo rodiklius Aukščiausioji Taryba konstatavo, kad Lietuvos Respublikos piliečiai 1992 m. birželio 14 d. referendume absoliučia balsų dauguma priėmė sprendimą, reikalaujantį, „kad buvusios SSRS kariuomenės išvedimas iš Lietuvos Respublikos teritorijos būtų pradėtas tuoj pat ir užbaigtas 1992 metais, ir kad būtų atlyginta Lietuvos žmonėms bei Lietuvos valstybei padaryta žala“. Referendume priimtas sprendimas įsigaliojo kitą dieną po oficialių referendumo rezultatų paskelbimo, t. y. nuo 1992 m. birželio 18 dienos⁷⁷.

6. Referendumas konstitucingumo raidos projekcijose

Referendumas dėl buvusios SSRS kariuomenės besąlygiško ir neatidėliotino išvedimo iš Lietuvos Respublikos teritorijos 1992 m. ir žalos Lietuvai atlyginimo buvo reikšmingas ne tik Lietuvos vidaus bei užsienio politikos kontekste (tai, beje, pastebėjo ir demokratinė pasaulio bendrija), bet buvo ir labai svarbus veiksnys, lėmęs Konstitucijos projekto rengimo procesą, taip pat atitinkamu mastu – Konstitucijos nuostatų turinį.

1992 m. balandžio pabaigoje, gegužės pradžioje Aukščiausiojoje Taryboje kilo dar viena iniciatyva, t. y. kartu su referendumu dėl SSRS karinių dalinių išvedimo iš Lietuvos Respublikos teritorijos surengti referendumą dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos.

75 1992 m. balandžio 27 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl referendumo paskelbimo piliečių valiai pareikšti dėl buvusios SSRS kariuomenės besąlygiško ir neatidėliotino išvedimo iš Lietuvos Respublikos teritorijos 1992 metais ir žalos Lietuvai atlyginimo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1992, Nr. 14-387.

76 1992 m. birželio 3 d. Aukščiausiosios Tarybos pareiškimas. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1992, Nr. 18-523.

77 1992 m. birželio 30 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl 1992 m. birželio 14 d. referendume priimto Lietuvos Respublikos piliečių sprendimo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1992, Nr. 21-615.

1992 m. gegužės 12 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje deputatas K. Lapinskas pasiūlė skelbti referendumą dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos projekto, kurį parengė Aukščiausiosios Tarybos laikinoji komisija⁷⁸ ir kuris buvo paskelbtas spaudoje visuomenei svarstyti⁷⁹. Teiktame nutarimo projekte buvo numatoma šį referendumą skelbti 1992 m. birželio 14 d., t. y. tą pačią dieną, kai vyks referendumas dėl buvusios SSRS kariuomenės besąlygiško ir neatidėliotino išvedimo iš Lietuvos Respublikos teritorijos 1992 m. ir žalos Lietuvai atlyginimo. To laikotarpio politinėje aplinkoje buvo aišku, kad tai politinis atsakymas 1992 m. gegužės 23 d. vadinamojo prezidentinio referendumo iniciatoriams, taip pat siekimas suderinti šį referendumą su referendumu dėl buvusios SSRS kariuomenės išvedimo iš Lietuvos. Kitaip sakant, buvo akivaizdu, kad šis pasiūlymas, radikaliai keičiantis Konstitucijos rengimo ir priėmimo tvarką, kurią jau buvo nustatiusi Aukščiausioji Taryba, išreiškė didelės dalies Aukščiausiosios Tarybos deputatų nuostatas konstitucingumo raidos atžvilgiu.

Reikia atsižvelgti ir į tai, kad Aukščiausiosios Tarybos Laikinosios komisijos Konstitucijos projektui rengti narių grupė (E. Jarašiūnas, N. Rasimavičius, Z. Sličytė) buvo parengusi alternatyvų Konstitucijos projektą, kurį rėmė kai kurios dešinėsios orientacijos politinės partijos. 1992 m. gegužės 6 d. buvo paskelbta Deklaracija dėl Lietuvos Konstitucijos, kurią pasirašė Lietuvos Sąjūdis, Lietuvos demokratų partija, Lietuvos krikščionių demokratų partija, Lietuvos tautininkų sąjunga. Deklaracijoje paskelbta apie koalicijos konstitucijos projektui rengti sudarymą ir siekimą, kad jis būtų priimtas⁸⁰. Netrukus buvo paskelbtas Sąjūdžio koalicijos „Už demokratinę Lietuvą“ Konstitucijos projektas⁸¹.

Pareiškus iniciatyvą skelbti referendumą prasidėjo aštri diskusija dėl tokių referendumų suderinamumo, ieškota kompromisų, santarvės parlamente ir Tautoje. Štai deputatas A. Taurantas siūlė tokią politinių veiksmų seką: 1) referendumą visais klausimais surengti birželio 7 d.; 2) pirmajame konsultaciniame referendume pateikti alternatyviai balsuoti dėl Prezidento institucijos pagal Sąjūdžio pasiūlytą konstitucinio įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos Prezidento“ projektą bei pagal Aukščiausiosios Tarybos laikinosios komisijos Konstitucijos projekto atitinkamą skirsnį; 3) antrajame referendume balsuoti dėl buvusios SSRS kariuomenės besąlygiško ir neatidėliotino išvedimo iš Lietuvos Respublikos teritorijos 1992 m. ir žalos Lietuvai atlyginimo vykdymo datos; 4) daugiau balsų pirmajame referendume surinkęs variantas turi būti priimtas pagrindu rengiant Lietuvos Konstituciją; 5) priėmus Konstituciją pagal Aukščiausiosios Tarybos nustatytą Konstitucijos įgyvendinimo tvarką rengti Respublikos Prezidento ir Seimo rinkimus;

78 *Stenogramos*. Nr. 56, p. 258, 259.

79 1992 m. balandio 21 d. Aukščiausioji Taryba jau buvo priėmusi nutarimą „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos projekto paskelbimo visuomenei svarstyti“, kuriuo pritarė atliktam Konstitucijos rengimo darbui ir pavedė Laikinajai komisijai parengti šį projektą spaudai. Žr.: *Dokumentų rinkinys*. Nr. 5, p. 100. Konstitucijos projektas paskelbtas „*Lietuvos aide*“, 1992 m. gegužės 1 d.

80 *Lietuvos aidas*. 1992 m. gegužės 6 d.

81 *Lietuvos aidas*. 1992 m. gegužės 14 d.

6) iki Respublikos Prezidento rinkimų pagal naują Konstituciją Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkui suteikti papildomus laikinus įgaliojimus vykdyti reformas⁸².

Pasiūlytų sprendimų modifikuotą variantą Centro frakcijos, Liberalų frakcijos, Tautos pažangos frakcijos ir Lenkų frakcijos vardu teikė deputatas K. Lapinskas. Siūlytas toks kelias: 1) panaikinti Aukščiausiosios Tarybos nutarimus dėl 1992 m. gegužės 23 d. ir 1992 m. birželio 14 d. referendumų paskelbimo; 2) paskirti 1992 m. birželio 14 d. du referendumus: a) konsultacinį dėl Lietuvos Respublikos konstitucingumo raidos teikiant alternatyviam balsavimui du siūlymus dėl Respublikos Prezidento pagal Sąjūdžio paskelbtas nuostatas ir pagal Aukščiausiosios Tarybos komisijos suformuluotą koncepciją; b) sprendžiamąjį referendumą dėl buvusios SSRS kariuomenės išvedimo 1992 m. ir žalos Lietuvai atlyginimo; 3) daugiau balsų surinkęs konsultacinio referendumo variantas turi būti priimtas pagrindu rengiant Konstituciją, kuri privalo būti apsvarstyta ir priimta iki 1992 m. spalio 1 d.; 4) konsultaciniame referendume patvirtintos nuostatos gali būti keičiamos ne mažesne kaip puse visų Aukščiausiosios Tarybos deputatų balsų dauguma; 5) nepriėmus nustatytu laiku naujos Konstitucijos, per du mėnesius organizuojamas referendumas, kuriam teikiamas Konstitucijos projektas, už kurį balsavo dauguma Aukščiausiosios Tarybos deputatų; 6) priėmus Konstituciją Aukščiausiaji Taryba nustato jos įgyvendinimo tvarką ir priima būtiniausius įstatymus, kad ne vėliau kaip per du mėnesius nuo Konstitucijos priėmimo būtų galima surengti Respublikos Prezidento, o iki 1993 m. kovo mėn. – Seimo rinkimus; 7) iki Respublikos Prezidento rinkimų suteikti Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkui papildomus laikinus įgaliojimus, būtinus reformai vykdyti⁸³.

Nors Aukščiausiosios Tarybos deputatų frakcijose buvo įtemptai svarstomi alternatyvūs pasiūlymai dėl referendumų organizavimo vieną dieną, konstitucingumo raidos kryptių ir konkrečių veiksmų, tačiau kompromisų nebuvo. Konstatuodamas tokią padėtį deputatas J. Šimėnas dar kartą priminė Aukščiausiajai Tarybai, kad Sąjūdžio Santaros, Tautininkų, Jungtinės Sąjūdžio ir Nuosaikiųjų frakcijos laikosi pozicijos, kad referendumai turi būti organizuojami vieną dieną, t. y. birželio 7 d. Šiose frakcijose planuota, kad pirmajame referendume, alternatyviai balsuojant, tas projektas, už kurį pasisakė daugiau kaip 50 proc. dalyvavusių balsavime piliečių, turėjo būti vertinamas kaip priimtas įstatymas⁸⁴.

Tai, kad nėra politinių prielaidų susitarti dėl referendumų suderinamumo ir konstitucinių alternatyvų, patvirtino vardinis balsavimas dėl Aukščiausiosios Tarybos nutarimo projekto, kurio turinys buvo toks: „Pakeisti Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos nutarimus „Dėl referendumo dėl Respublikos Prezidento institucijos atstatymo“ ir „Dėl referendumo paskelbimo piliečių valiai pareikšti dėl buvusios SSRS kariuomenės besąlygiško ir neatidėliotino išvedimo iš Lietuvos Respublikos teritorijos 1992 metais ir žalos atlyginimo pravedimo“ nurodant abiejų referendumų pravedimo datą 1992 m. birželio 7 d.“⁸⁵

82 *Stenogramos*. Nr. 56, p. 357.

83 *Stenogramos*. Nr. 56, p. 369–370.

84 *Stenogramos*. Nr. 56, p. 370–371.

85 *Stenogramos*. Nr. 56, p. 382. Balsavime dalyvavo 98 deputatai. 47 deputatai balsavo „už“, 15 – „prieš“, 36 –

1992 m. gegužės 14 d. balsuojant dėl Aukščiausiosios Tarybos nutarimo projekto, kurį prieš tai 1992 m. gegužės 12 d. buvo pateikęs deputatas K. Lapinskas, paaiškėjo, kad posėdyje dalyvauja tik 55 deputatai ir nėra vadinamojo „didžiojo kворumo“, kurio reikalavo Nuosaikiųjų frakcija. Taigi nutarimas nebuvo priimtas, o sprendimo priėmimas atidėtas neprognozuojamai ateičiai, t. y. kai bus „didysis kvorumas“.

Prasidėjus Aukščiausiosios Tarybos posėdžių boikotui, t. y. juose nedalyvaujant Jungtinės Sąjūdžio, Santaros, Reorganizuotos tautininkų frakcijos deputatams, nebeliko galimybių priimti svarbiausių parlamentinių dokumentų. Esant tokioms aplinkybėms siekta kitu būdu inicijuoti sprendimą dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos priėmimo 1992 m. birželio 14 d. suderinant šį klausimą su įvyksiančiu referendumu dėl buvusios SSRS kariuomenės išvedimo ir žalos Lietuvai atlyginimo. 1992 m. gegužės 19 d. deputatas K. Lapinskas, atsižvelgdamas į tai, kad posėdžiuose nedalyvauja būtinas deputatų skaičius, o terminai paskelbti referendumą baigiasi, pasiūlė priimti protokolini nutarimą „Dėl konstitucinio referendumo surengimo“⁸⁶. Protokolinis nutarimas, įžiebęs naujas politines aistras, aktyvią polemiką, vis dėlto buvo priimtas 1992 m. gegužės 19 d.⁸⁷ Tai buvo neordinarinis reglamentinis kelias, keliantis abejonių dėl teisinio pagrįstumo. Tačiau kaip bebūtų vertinama tokia politinio veiksmo, siekiant atitinkamų politinių tikslų, forma, ji atspindi to laikotarpio parlamentinės veiklos aktualijas ir konstitucinio proceso, einantį į Lietuvos Respublikos Konstituciją, problemišumą bei netolygumą.

Įvykus 1992 m. gegužės 23 d. referendumui dėl prezidento institucijos atkūrimo ir paaiškėjus jo rezultatams, kurie bylojo, kad Lietuvos Respublikos piliečiai nepritarė pasiūlytai konstitucinės raidos kryptčiai, savaime pasikeitė diskusijų dėl Konstitucijos rengimo ir priėmimo temų pobūdis. Atsižvelgiant į naują politinę situaciją 1992 m. gegužės 26 d. posėdyje pasiūlyta priimti protokolini nutarimą ir sustabdyti anksčiau priimtų protokolinių nutarimų dėl konstitucinio referendumo organizavimo 1992 m. birželio 14 d. vykdymą⁸⁸. Protokolinio nutarimo preambulėje apibrėžti tokio sprendimo motyvai: skelbta, kad toks nutarimas priimamas „(...) siekiant įveikti visuomenės supriešimą beiėskant būdų sutarimui Aukščiausiojoje Taryboje, atsižvelgiant į tai, kad Lietuvos piliečiai 1992 m. gegužės 23 d. referendume nepritarė skubiam prezidento institucijos su ypač plačiais prezidento įgaliojimais atkūrimui, vertinant tai kaip visuomenės pritarimą Sąjūdžio rinkiminėje programoje suformuluotai demokratinės parlamentinės respublikos valdymo formai, akcentuojant vėl atsiradusią galimybę tęsti demokratiškos Konstitucijos svarstymo bei priėmimo procesą pagal Aukščiausiosios Tarybos patvirtintus Lietuvos Respublikos konstitucinės raidos nutarimus.“ Konstatuota, kad „(...) Aukščiausiosios Tarybos sprendimai dėl konstitucinio referendumo organizavimo priimti realizuojant deputatų iniciatyvos teisę yra neįgyvendinti, todėl potencialiai jie išsaugo

susilaikė. Vadovaujantis reglamentinėmis nuostatomis sprendimas buvo nepriimtas, nes pritrūko 3 balsų.

86 *Stenogramos*. Nr. 57, p. 100–101.

87 Protokoliniu nutarimu patvirtintas toks balsavimo biuletenio tekstas: „Ar jūs pritariate Lietuvos Respublikos Konstitucijos, parengtos Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos laikinosios komisijos, vadovaujamos deputato K. Lapinsko, projektui?“

88 *Stenogramos*. Nr. 57, p. 293.

juridinę galią ir prireikus galės būti realizuojami 1992 metais Aukščiausiosios Tarybos sprendimu⁸⁹.

Prisimintina, kad 1991 m. rudenį prasidėjusioje diskusijoje dėl Lietuvos Respublikos konstitucingumo raidos, projektuojant Konstitucijos rengimo kryptis ir prielaidas, polemizuota, į kokias socialines, politines, teises aplinkybes turės būti atsižvelgiama intensyvėjančiame konstituciniame procese. Aukščiausioji Taryba, formuluojamas Konstitucijos rengimo ir priėmimo sąlygas siejo ir su „SSRS okupacinės kariuomenės nedelsiamu išvedimu“⁹⁰. Nors nebuvo laikoma, kad šių karinių grupuočių buvimas Lietuvoje yra lemtinga sąlyga, trukdanti rengti ir priimti Lietuvos Respublikos Konstituciją, tačiau vertinta, kad šis faktorius yra nepaprastai svarbus konstitucinio saugumo, valstybės suvereniteto užtikrinimo prasme. Šiuo atžvilgiu 1992 m. birželio 14 d. referendumo politinė, teisinė reikšmė vertintina ir konstitucingumo raidos kontekste, nes tai buvo vienas pastebimiausių reiškinų, apibūdinančių to laikotarpio Tautos siekius ir Aukščiausiosios Tarybos pastangas.

Politinio proceso, kuris vyko Aukščiausioje Taryboje inicijuojant, skelbiant ir organizuojant referendumą, akcentai regimi ir šiuolaikinėje Lietuvos Respublikos Konstitucijos sisteminėje konstrukcijoje. 1992 m. birželio 8 d., t. y. artėjant referendumui, Aukščiausioji Taryba priėmė Konstitucinį aktą „Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į postsovietines rytų sąjungas“⁹¹. Remdamasi 1918 m. vasario 16 d. ir 1990 m. kovo 11 d. aktais dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimo ir 1991 m. vasario 9 d. visos tautos pareikšta valia, matydama pastangas bet kokių pavidalu išsaugoti buvusią SSR Sąjungą su visais jos užkariavimais ir ketinimus įtraukti Lietuvą į posovietinio Rytų bloko gynybines, ekonomines, finansines ir kitokias „erdves“, Aukščiausioji Taryba nutarė puoselėti abipusiškai naudingus ryšius su kiekviena valstybe, anksčiau buvusia SSRS sudėtyje, tačiau niekada ir jokių pavidalu nesijungti į jokiais buvusios SSRS pagrindu kuriamas naujas politines, karines, ekonomines ar kitokias valstybių sąjungas bei sandraugas. Paskelbta, kad tokia veikla yra priešiška Lietuvos nepriklausomybei ir atsakomybė už ją nustatoma pagal įstatymus. Konstituciniame akte nustatyta, kad Lietuvos Respublikos teritorijoje negali būti jokių Rusijos, Nepriklausomų Valstybių Sandraugos ar į ją įeinančių valstybių karinių bazių ir kariuomenės dalinių.

Konstitucinį aktą lydėjo Aukščiausiosios Tarybos nutarimas dėl jo įgyvendinimo. Vyriausybė ir Valstybinė derybų su Rusija dėl kariuomenės išvedimo delegacija buvo įpareigosios griežtai laikytis Konstitucinio akto nuostatų ir toliau reikalauti, kad visa Rusijos kariuomenė būtų besąlygiškai išvesta iš Lietuvos Respublikos teritorijos 1992 metais. Vyriausybė ir Krašto apsaugos ministerija privalėjo nedelsiant priimti

89 1992 m. gegužės 26 d. Aukščiausiosios Tarybos protokolinis nutarimas „Dėl referendumo „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos patvirtinimo“ vykdymo sustabdymo“. *Stenogramos*. Nr. 57, p. 293.

90 1991 m. lapkričio 5 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos konstitucingumo raidos“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1991, Nr. 32-874.

91 Aukščiausiosios Tarybos 1992 m. birželio 8 d. konstitucinis aktas „Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į postsovietinės rytų sąjungas“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1992, Nr. 18-513.

Lietuvos valstybinės sienos perimetro (ilgio) sausumoje, jūroje ir Lietuvos oro erdvės kontrolę⁹².

1992 m. birželio 8 d. konstitucinio akto reikšmė Lietuvos Respublikos Konstitucijos normų ir nuostatų sisteminėje konstrukcijoje visų pirma yra ta, kad, priėmus 1992 m. spalio 25 d. Konstituciją, jis pripažintas Konstitucijos sudedamąja dalimi (Konstitucijos 150 str.).

Išvados

1. 1992 m. birželio 14 d. referendumas dėl buvusios SSRS kariuomenės besąlygiško ir neatidėliotino išvedimo iš Lietuvos Respublikos teritorijos 1992 metais ir žalos Lietuvai atlyginimo, kaip ir 1991 m. vasario 9 d. apklausa (plebiscitu) dėl teiginio „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika“, 1992 m. gegužės 23 d. referendumas dėl Respublikos Prezidento institucijos atkūrimo bei 1992 m. spalio 25 d. referendumas dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos priėmimo, buvo vienas išpūdinusių politinių teisinių reiškinių Lietuvos konstitucingumo raidoje po to, kai 1990 m. kovo 11 d. buvo atkurta Nepriklausoma Lietuvos valstybė.

2. Tautos sprendimas apibendrina ir aukščiausia teisine galia įtvirtina lietuvių tautos lūkesčius, Sąjūdžio, Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo politines teises priedermes spręsti buvusios SSRS kariuomenės išvedimo klausimą ir taip užtikrinti Valstybės suverenitetą bei konstitucinį saugumą.

3. Referendume priimtas Tautos sprendimas organiškai susijęs ir išreikštas Lietuvos Respublikos Konstitucijos normų ir nuostatų sisteminėje konstrukcijoje ir visų pirma tuo, kad 1992 m. birželio 8 d. konstitucinis aktas „Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į postsovietines rytų sąjungas“ yra Lietuvos Respublikos Konstitucijos sudedamoji dalis ir yra vienas iš Konstitucijos vientisumo principo turinio raiškos teisinių būdų.

4. Lietuvos tautos valia, pareikšta referendume, atsispindėjo ESBK Helsinkio aukščiausio lygio susitikimo dokumentuose ir konkrečiai – 1992 m. liepos 10 d. deklaracijoje „Permainų meto viltys ir problemos“. Deklaracijoje pareikšta, kad remiamos valstybių – ESBK dalyvių – pastangos pašalinti taikiomis priemonėmis ir per derybas tokias iš praeities paveldėtas problemas, kaip užsienio ginkluotųjų pajėgų dislokavimas Baltijos šalių teritorijoje be atitinkamo šių šalių sutikimo. Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos valstybių ir vyriausybių vadovai, vadovaudamiesi teisės principais ir siekdami užkirsti kelią kokiam nors galimam konfliktui, paragino atitinkamas valstybes dalyves neatidėliojant sudaryti dvišales sutartis, taip pat grafikus, kad būtų garantuotas kuo greičiausias organizuotas ir visiškas tokios užsienio kariuomenės išvedimas iš Baltijos šalių teritorijos.

92 Aukščiausiosios Tarybos 1992 m. birželio 8 d. nutarimas „Dėl Konstitucinio akto „Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į postsovietines rytų sąjungas įgyvendinimo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1992, Nr. 18-514.

Literatūra

- Arlauskaitė, I.; Kšanytė-Armstrong, R. *Okupacinė kariuomenė Lietuvoje*. Vilnius: Versus aureus, 2007.
- Bičkauskas, E. *Pasirinkimas. Politiko autobiografija*. Vilnius: G.Arbačiausko įmonė, 2000.
- Įšvien. *Baltijos Valstybių Taryba. 1990–1992 m. dokumentai*. Vilnius: VĮ Seimo leidykla, „Valstybės žinios“, 1997.
- Landsbergis, V. *Sunki laisvė. 1991 m. ruduo – 1992 m. ruduo. III knyga. Įvesti Rusijos kariuomenę. Atviraime Pasaulyje. Lyg ir godos*. Vilnius: Vaga, 2000.
- Lietuvos kelias*. Vilnius: Viltis, 1989.
- Lietuva pasaulio galingųjų akiratyje 1989–1991. Nepriklausomybės atkūrimo užkulisiai žymiausių politikų memuaruose*. Vilnius: Algimantas, 2005.
- Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998.
- Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais: kolektyvinė monografija*. Vilnius: Die medis, 2000.
- Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis*. Užsienio reikalų ministerijos leidinys. Tomas 1. 1919–1929. Kaunas: „Spindulio“ b-vės spaustuvė. 1930 Vytauto Didžiojo metai.
- Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio steigiamasis suvažiavimas*. Vilnius: Mintis, 1990.
- Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos 1989 m. gegužės 18 d. deklaracija „Apie Lietuvos valstybinį suverenitetą“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1989, Nr. 15-167.
- Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos 1989 m. rugsėjo 29 d. nutarimas „Dėl Lietuvos TSR piliečių karinės tarnybos“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1989, Nr. 29-375.
- Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos 1989 m. lapkričio 4 d. nutarimas „Dėl TSKP Centro komiteto ir TSRS vyriausybės nutarimų dėl lengvatų aprūpinant gyvenamosiomis patalpomis kai kurių kategorijų asmenis galiojimo sustabdymo Lietuvos TSR teritorijoje“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1989, Nr. 32-439.
- Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. vasario 7 d. nutarimas „Dėl 1939 metų Vokietijos – TSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 8-182.
- Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. vasario 14 d. nutarimas „Dėl TSRS ginkluotųjų pajėgų statuso Respublikoje ir Lietuvos TSR piliečių karinės tarnybos“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 8-194.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. kovo 12 d. nutarimas „Dėl 1967 m. spalio 12 d. TSRS visuotinės karinės prievolės įstatymo negaliojimo Lietuvos Respublikos teritorijoje“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 9-233.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. kovo 13 d. nutarimas „Dėl Lietuvos teritorijoje esančių sąjunginio ir sąjunginio-respublikinio pavaldumo įmonių, įstaigų ir organizacijų statuso“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 9-235.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. kovo 14 d. nutarimas „Dėl TSRS gynybos ministerijos karinių komisariatų, esančių Lietuvos Respublikos teritorijoje, veiklos nutraukimo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 9-242.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. kovo 13 d. kreipimasis į SSRS Aukščiausiosios Tarybos Pirmininką. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 9-234.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. kovo 19 d. pareiškimas „Dėl tarybinių ginkluotųjų pajėgų Lietuvoje statuso“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 9-255.

- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. lapkričio 8 d. kreipimasis į šalis – Europos saugumo ir bendradarbiavimo pasitarimo nares. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 33-794.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. birželio 4 d. nutarimas „Dėl 1940–1941 m. TSRS padarytos žalos Lietuvos Respublikai ir jos gyventojams atlyginimo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1991, Nr. 17-456.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. rugpjūčio 1 d. kreipimasis į visas pasaulio demokratines valstybes dėl TSRS represinių struktūrų išvedimo iš Lietuvos. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1991, Nr. 23-607.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. rugpjūčio 22 d. nutarimas „Dėl Sovietų Sąjungos karinių-represinių struktūrų Lietuvoje“. *Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1991, Nr. 25-660.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. rugpjūčio 27 d. nutarimas „Dėl visiško SSRS ginkluotųjų pajėgų išvedimo iš Lietuvos Respublikos“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1991, Nr. 25-672.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. rugpjūčio 27 d. protokolinis nutarimas „Dėl Aukščiausiosios Tarybos nutarimo „Dėl visiško SSRS ginkluotųjų pajėgų išvedimo iš Lietuvos Respublikos“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys*. Nr. 3.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. liepos 5 d. nutarimas „Dėl pasirengimo tarpvalstybinėms deryboms su TSR Sąjunga“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 20-512.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. liepos 11 d. nutarimas „Dėl Politinio, teisinio ir diplomatinio pasirengimo deryboms su TSR Sąjunga komisijos“.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 21-523.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. rugpjūčio 7 d. protokolinis nutarimas „Dėl derybų tarp Lietuvos Respublikos ir TSR Sąjungos pagrindinių nuostatų ir tikslų“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys*. 1991, Nr. 1.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. rugpjūčio 7 d. protokolinis nutarimas „Dėl Politinio, teisinio ir diplomatinio pasirengimo deryboms su TSR Sąjungos komisijos sudarytų parlamentinių-vyriausybinių ekspertų grupių vadovų“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys*. 1991, Nr. 1.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1990 m. rugpjūčio 8 d. nutarimas „Dėl ekspertų grupių politiniam, teisiniui ir diplomatiniam pasirengimui deryboms su TSRS“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys*. 1991, Nr. 1.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. rugpjūčio 21 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Valstybinės delegacijos narių patvirtinimo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1990, Nr. 25-618.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. liepos 19 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos ir Rusijos Tarybų Federacijos Socialistinės Respublikos derybų“. *Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys*. 1991, Nr. 1.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Dėl Aukščiausiosios Tarybos delegacijos sutarčiai tarp Lietuvos Respublikos ir Rusijos Federacijos pasirašyti patvirtinimo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys*. 1991, Nr. 3.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. rugpjūčio 19 d. nutarimas „Dėl sutar-

- ties tarp Lietuvos Respublikos ir Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų ratifikavimo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1991, Nr. 3.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. rugpjūčio 20 d. protokolinė rezoliucija „Dėl Sutarties tarp Lietuvos Respublikos ir Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Respublikos Prezidiumo dokumentų rinkinys*. 1991, Nr. 3.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. lapkričio 5 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos konstitucingumo raidos“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1991, Nr. 32-874.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko ir Rusijos Federacijos Prezidento 1992 m. sausio 17 d. susitikimo bendras Komunikatas. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys*. 1992, Nr. 4.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1992 m. kovo 12 d. nutarimas „Dėl referendumo dėl Lietuvos Respublikos Prezidento institucijos atstatymo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1992, Nr. 10-239.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1992 m. balandžio 24 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos deputatų, teikiančių pasiūlymą paskelbti referendumą, parašų autentiškumo ir priklausymo deputatų korpusui patvirtinimo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1992, Nr. 14-391.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1992 m. balandžio 27 d. nutarimas „Dėl referendumo paskelbimo piliečių valiai pareikšti dėl buvusios SSRS kariuomenės besąlygiško ir neatidėliotino išvedimo iš Lietuvos Respublikos teritorijos 1992 metais ir žalos Lietuvai atlyginimo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1992, Nr. 19-387.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1992 m. birželio 3 d. pareiškimas. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1992, Nr. 18-523.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1992 m. birželio 30 d. nutarimas „Dėl 1992 m. birželio 14 d. referendume priimto Lietuvos Respublikos piliečių sprendimo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1992, Nr. 21-615.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1992 m. birželio 8 d. Aukščiausiosios Tarybos konstitucinis aktas „Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į postsovietines rytų sąjungas“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1992, Nr. 18-513.
- Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1992 m. birželio 8 d. nutarimas „Dėl Konstitucinio akto „Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į postsovietines rytų sąjungas“ įgyvendinimo“. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1992, Nr. 18-514.
- Stankevičius, Č. V. *Derybos su Rusija dėl kariuomenės išvedimo iš Lietuvos*. Vilnius: Leidybos centras prie KAM, 2002.
- Stankevičius, Č. V. *Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių saugumo stiprinimas 1992–1994 m. ir ateities gairės*. Vilnius: Leidybos centras prie KAM, 1996.
- Žalimas, D. *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės*. Monografija. Vilnius: Rosma, 2005.
- Žalimas, D. Sąjūdžio kelias į Kovo 11-ąją: nuo „tarybinio“ valstybingumo iki Lietuvos valstybės tęstinumo koncepcijos. *Regnum est. 1990 m. kovo 11-osios Nepriklausomybės Aktui – 20. Liber Amicorum Vytautui Landsbergiui: mokslo straipsnių rinkinys*. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2010.
- Žmogaus teisės: regioninių tarptautinių dokumentų rinkinys. Vilnius: Mintis, 1993.

THE REFERENDUM OF 14 JUNE 1992 “ON UNCONDITIONAL AND URGENT WITHDRAWAL OF THE FORMER USSR ARMY FROM THE TERRITORY OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA AND RESTITUTION OF DAMAGE TO LITHUANIA” IN THE CONSTITUTIONAL GENESIS

Juozas Žilys

Mykolas Romeris University, Lithuania

Summary. *The paper aims at revealing the key legal and political factors that determined the organization and holding of the referendum on unconditional and urgent withdrawal of the former USSR army from the territory of the Republic of Lithuania and restitution of damage to Lithuania. It is established that the main factor was that the Supreme Council-Reconstituent Seimas of the Lithuanian Republic adopted provisions on the status of the occupation army and was constant in seeking to ensure the sovereignty of the state of Lithuania throughout its territory. The position of the nations, parliaments and governments of the Republics of Estonia and Latvia was yet another circumstance that the organizers of the referendum relied upon. Their position was aimed at ensuring that as a result of negotiations, the foreign military forces return to dislocation places in its own territory. Retrospective view on the phenomena and facts of the state's internal and foreign politics in 1991-1992 makes it impossible not to notice that negotiations with the USSR and later, with the Russian Federation, took place in a complicated political arena. While Lithuania was seeking dynamism in negotiations, the other party was finding various excuses to impede dynamic actions and thus to delay positive agreements. Taking due regard to the situation, it was believed that a decision adopted by the Nation would speed up the negotiations on foreign state's armed forces. The paper addresses the relations between the referendum and the constitutional process of drafting the Constitution of the Republic of Lithuania. At the same time as the referendum was initiated, the referendum of 23 May 1992 on the restoration of the institution of the President of the Republic of Lithuania by adopting certain laws was already announced. The suggestion to hold both of the referenda on one day, i.e., on the 23 of May, deepened political contrapositions on the directions of the constitutional development. The constitutional discourse also notes that the parliamentary polemics on the referendum were also one of the factors attributing to the adoption of the Constitutional act of 8 June 1992 on the refusal of the Lithuanian Republic to join the post-Soviet Eastern unions. This was established as a provision of the Constitution of the Republic of Lithuania, that there may be no military bases or army units of Russia, the Commonwealth of Independent states, or its constituent states in the territory of the Republic of Lithuania.*

Keywords: *Constitution, constitutional process, referendum.*

Juozas Žilys, Mykolas Romeris universiteto Teisės fakulteto Konstitucinės teisės katedros profesorius. Mokslinių tyrimų kryptis: konstitucinė teisė, konstitucinė jurisprudencija, konstitucionalizmas.

Juozas Žilys, Mykolas Romeris University, Faculty of Law, Department of Constitutional Law, professor. Research interests: constitutional law, constitutional jurisprudence, constitutionalism.